

ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ
ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

1. Ἡ Παντάνασσα. "Αποψη ἀπὸ τὰ δυτικά (φωτογραφία τοῦ 2000).

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 251

30

ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

30

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ
ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ 2007

ISSN 1105-7785

ISBN 978-960-8145-65-8

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία – Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 10672
Fax 2103644996 - τηλ. 2103625531 - archetai@otenet.gr - www.archetai.gr

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη

Περιεχόμενα

Είσαγωγή	1
Ἀρχιτεκτονική	7
Πλίνθινος διάκοσμος	20
Θολοδομία	26
Θεμελίωση	28
Ἁγία Τράπεζα	29
Δάπεδο	30
Γλυπτική	38
Ἄμβων	38
Φιάλη	38
Ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ	40
Τοιχογραφίες	58
Ταφές	67
Ἐπίλογος	72
Βιβλιογραφία	78
Συντομογραφίες	79
Σημειώσεις	80

Εἰσαγωγή

Μετὰ τὴν κατάλυση καὶ κατάτμηση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους τὸ 1204, ἢ μέχρι τότε ἀπομονωμένη περιοχή δυτικῶς τῆς Πίνδου, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν Ἡπειρο, τὴν Αἰτωλία καὶ τὴν Ἀκαρνανία, ἀνεδείχθη σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ δυναμικότερα τμήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πού, μὲ ἔδρα τὴν Ἄρτα, ἐπεξετάθη μέχρι τὸ Δυρράχιο καὶ τὴν Μακεδονία καὶ γιὰ λίγο διάστημα ἀπειλῆσε τὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη, πρωτεύουσα τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας. Ἰδρυτὴς τοῦ κρατικοῦ αὐτοῦ μορφώματος, γνωστοῦ στὴν νεώτερη βιβλιογραφία μὲ τὴν ὀνομασία Δεσποτιᾶτο τῆς Ἡπέιρου, ἦταν ὁ Μιχαὴλ Α΄ Ἄγγελος Κομνηνὸς Δούκας, ἐξάδελφος τῶν τελευταίων πρὶν ἀπὸ τὸ 1204 αὐτοκρατόρων Ἰσαακίου Β΄ καὶ Ἀλεξίου Γ΄ Ἀγγέλων, καὶ ἡ ἐξουσία του ἐξετείνετο ἀρχικὰ στὴν Παλαιὰ Ἡπειρο καὶ τὴν Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα. Μέχρι τὸν θάνατό του, περὶ τὸ 1215, κατέλαβε τὴν Νέα Ἡπειρο, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν σημερινὴ κεντρικὴ Ἀλβανία, καθὼς καὶ τὴν Κέρκυρα καὶ τὴν Θεσσαλία. Τὸν διεδέχθη ὁ ἑτεροθαλὴς ἀδελφός του Θεόδωρος, ποὺ ἐπεξέτεινε τὸ κράτος του πρὸς Ἀνατολάς, κατέλαβε τὸ 1224 τὴν Θεσσαλονίκη, τὴν ὁποία ἔκανε πρωτεύουσά του, καὶ ἐστέφθη αὐτοκράτωρ ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος. Ὁ Θεόδωρος ἐπεξέτεινε τὴν κυριαρχία του μέχρι τὴν Ἀδριανούπολη, ἀλλὰ τὸ 1230 ἠττήθη ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους. Τὸ κράτος τῆς Θεσσαλονίκης ἐπέζησε γιὰ μερικὰ χρόνια μέχρι τὸ 1246, ὅποτε ἐνσωματώθηκε στὴν αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας.

Μετὰ τὴν ἦττα τοῦ Θεοδώρου τὸ 1230, ὁ Μιχαὴλ Β΄ Ἄγγελος Κομνηνὸς Δούκας, γιὸς τοῦ ἰδρυτοῦ τοῦ κράτους Μιχαὴλ Α΄, κατέλαβε τὴν ἀρχὴν στὴν Ἄρτα καὶ ἐπὶ δεκαετίες προσπάθησε ἀνεπιτυχῶς νὰ ἐπεκτείνει τὸ κράτος του, ποὺ εἶχε περιορισθεῖ δυτικῶς τῆς Πίνδου καὶ στὴν Θεσσαλία, καὶ νὰ ἀνακτήσει τὴν Θεσσαλονίκη καὶ τὴν Μακεδονία. Κατὰ τὴν μακρὰ περίοδο τῆς ἡγεμονίας του (περ. 1230-1267/8) ἀνεκόπη ἡ ἐπέκταση τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου καὶ ἄρχισε ἡ σταδιακὴ συρρίκνωσή του, ποὺ συνεχίσθηκε ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Νικηφόρου Α΄ καὶ Θωμᾶ¹.

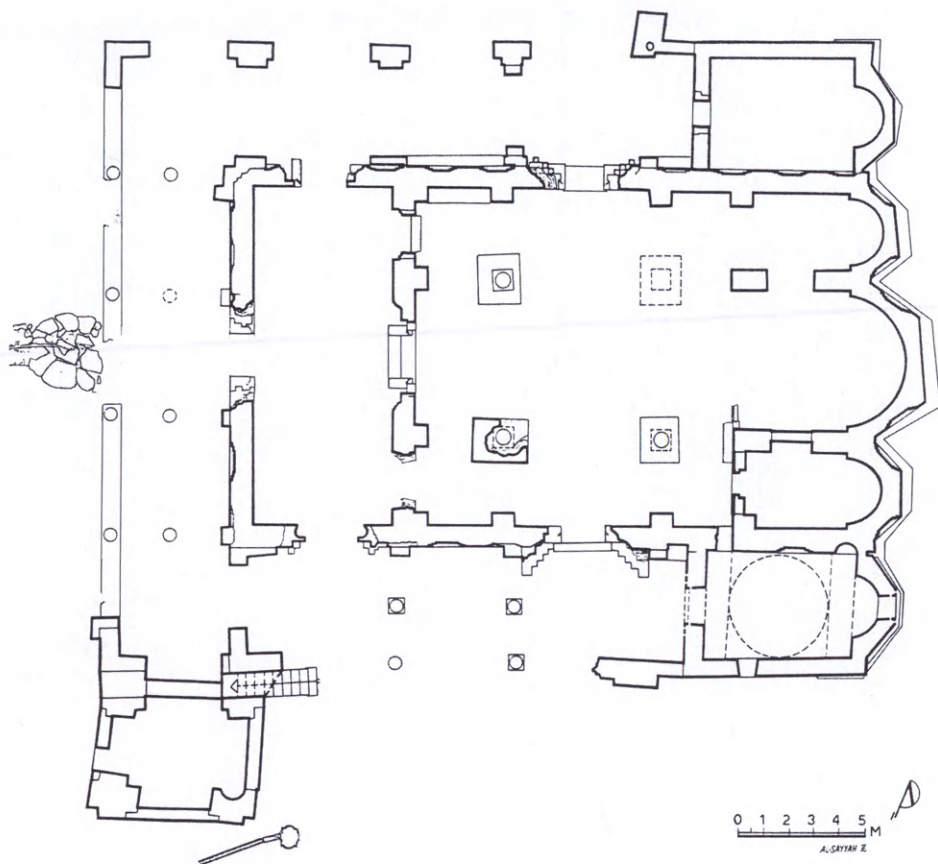
Ἡ ἀκμὴ τοῦ Δεσποτάτου κατὰ τὸν 13ο, ὅπως καὶ ἡ παρακμὴ του κατὰ τὸν 14ο αἰ., ἀντανακλάται στὴν τέχνη². Κατὰ τὴν πρώτην τριακονταετίαν τοῦ 13ου αἰ., περίοδο συγκροτήσεως τοῦ κράτους καὶ ταχείας ἐπεκτάσεώς του, ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότης φαίνεται ὅτι ἦταν περιορισμένη. Κατὰ τὴν μακρὰ περίοδο τῆς ἡγεμονίας τοῦ Μιχαὴλ Β΄ ἀντιθέτως, καὶ παρὰ τὶς διαδοχικὰς ἀποτυχίας του στὸν στρατιωτικὸ καὶ τὸν διπλωματικὸ τομέα, ἀνεγέρθηκαν καὶ διακοσμήθηκαν σημαντικὰ κτίσματα. Ἀναπτύχθηκε τότε μία τοπικὴ ἀρχιτεκτονικὴ σχολή, ἐπηρεασμένη κυρίως ἀπὸ τὴν ἑλλαδικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν ντόπια παράδοση, ἡ ὁποία δέχθηκε σὲ μικρότερο βαθμὸ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν Μακεδονία καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Τὰ κυριότερα μνημεῖα τῆς σχολῆς αὐτῆς, ὅπως ἡ Βλαχέρνα καὶ ἡ Κάτω Παναγιά, ἐντοπίζονται στὴν Ἄρτα καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς. Ἡ παρακμὴ τοῦ Δεσποτάτου κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασα περίοδο τῆς ἡγεμονίας τοῦ Νικηφόρου Α΄ (περ. 1267/8-1296) δὲν εἶναι ἐμφανὴς στὴν τέχνη. Οἰκοδομήθηκε καὶ διακοσμήθηκε τότε τὸ μεγαλοπρεπέστερο μνημεῖο τοῦ Δεσποτάτου, ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας, καθὼς καὶ ἄλλα σημαντικὰ κτίσματα, ὅπως ἡ Κόκκινη Ἐκκλησία στὸ Βουργαρέλλι, καὶ ἔγιναν προσθήκες σὲ παλαιότερα μνημεῖα, ὅπως στὴν Ἀγία

Θεοδώρα τῆς Ἄρτας. Κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὰ μέσα μέχρι τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. ἀκμάζουν ἐπίσης ἡ ζωγραφικὴ καὶ ἡ γλυπτικὴ.

Ἐνα σημαντικὸ ἀλλὰ ἐλάχιστο γνωστὸ μνημεῖο τοῦ Δεσποτάτου σώζεται στὴν νότιο Ἠπειρο, κοντὰ στὴν δεξιὰ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Λούρου, δίπλα στὴν ἐθνικὴ ὁδὸ Ἄρτης-Ἰωαννίνων. Τέσσερα περίπου χιλιόμετρα βορείως τῆς Φιλιππάδος, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν διασταύρωση ποῦ ὁδηγεῖ δεξιὰ στὸ χωριὸ Παντάνασσα καὶ ἀριστερὰ στὴν γραφικὴ λίμνη τοῦ Ζηροῦ, ὑψώνονται στὰ δεξιὰ τοῦ δρόμου, ποῦ στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ὑπερυψωμένος, τὰ ἐπιβλητικὰ ἐρείπια μιᾶς μεγάλης ἐκκλησίας, ποῦ εἶχε ταυτισθεῖ ἤδη τὸ 1884 ἀπὸ τὸν λόγιο Μητροπολίτη Ἄρτης Σεραφεῖμ Ξενόπουλο μὲ τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Παντανάσσης, γνωστῆς ἀπὸ γραπτὲς πηγὲς τοῦ 13ου αἰ.³ Σύμφωνα μὲ τὸν *Βίο* τῆς Θεοδώρας Πετραλίφα, τῆς κατοπινῆς πολιούχου τῆς Ἄρτης ἀγίας Θεοδώρας, συζύγου τοῦ δεσπότη Μιχαὴλ Β΄, ὁ Μιχαὴλ τὴν ἔδιωξε, ἐνῶ μάλιστα ἦταν ἔγκυος, καὶ συνεδέθη μὲ μία εὐγενοῦς καταγωγῆς γυναίκα. Ὅταν μετὰ πέντε χρόνια διέκοψε τὴν σχέση του μὲ τὴν γυναίκα ἐκείνη καὶ συμφιλίωθηκε μὲ τὴν Θεοδώρα, ἴδρυσε εἰς ἔνδειξιν μετανοίας δύο μοναστήρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα ἦταν ἀφιερωμένο στὴν Θεοτόκο Παντάνασσα⁴. Παρὰ τὴν προφανῆ σημασίαν του, τὸ μνημεῖο σπανιότατα μνημονευόταν στὴν βιβλιογραφία καὶ ἐκαλύπτετο ἀπὸ πυκνοτάτη βλάστηση μέχρι τὸ 1971. Ἡ ἀνασκαφὴ ποῦ ἄρχισε τὴν χρονιά ἐκείνη, ἀφοῦ κόπηκαν τεράστια δένδρα, ἔδειξε ὅτι κάτω ἀπὸ ἐπίχωση δύο μέτρων κρυβόταν ἓνας σεβαστῶν διαστάσεων σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος ναὸς μὲ νάρθηκα καὶ μὲ περίστωο ποῦ ἀπολήγει σὲ δύο παρεκκλήσια, τυπικὸς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 13ου αἰ. Ἐπαληθεύθηκε ἔτσι ἡ ταύτιση τοῦ ἐρείπιου πρὸς τὸ καθολικὸ

2. Τὸ νότιο παρεκκλήσιο ἀπὸ ΝΑ. (φωτογραφία τοῦ 1967).

3. Κάτοψη (σχέδιο Ζάχι 'Αλ-Σααγιάχ).

τῆς μονῆς ποὺ εἶχε ιδρύσει ὁ Μιχαὴλ Β'. Ὁ ναὸς θὰ ἦταν τὸ κέντρο ἑνὸς οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος ποὺ περιελάμβανε κελλιὰ, τράπεζα, μαγειρεῖο, φούρνο, σταύλους καὶ ἄλλα κτίσματα, καὶ εἶναι σκεπασμένο ἀπὸ τὶς προσχώσεις τοῦ Λούρου.

4. Ἡ ἀνατολική πλευρὰ τοῦ μνημείου ἀπὸ ΒΑ. (φωτογραφία τοῦ 1987).

Τὸ μνημεῖο εἶναι γνωστὸ ὡς Παντάνασσα Φιλιπιάδος, γιὰ νὰ ἀντιδιαστέλλεται ἀπὸ τοὺς ἄλλους ναοὺς ποὺ φέρουν αὐτὴν τὴν προσωνυμία τῆς Θεοτόκου, ὅπως ἡ Παντάνασσα τοῦ Μυστρᾶ. Ὁ ὁμώνυμος ὅμως οἰκισμὸς, στὸν ὁποῖο ἀνήκει, δὲν ὑπάγεται στὸν γειτονικὸ Δῆμο Φιλιπιάδος ἀλλὰ στὸν Δῆμο Ξηροβουνίου, ποὺ ἐδρεύει στὸν Ἀρμότοπο, γνωστὸ ἀπὸ τὸν σημαντικὸ ἀρχαιολογικὸ χῶρο τοῦ Ὁρράου, ὁ ὁποῖος ἀπέχει περὶ τὰ 30 χιλιόμετρα.

Ἀρχιτεκτονικὴ

Ὁ κυρίως ναὸς ἀνήκει στὸν τύπο τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων, εἶναι δηλαδὴ ὀρθογώνιο κτήριο, ποῦ διαρθρῶνεται γύρω ἀπὸ ἓναν κεντρικὸ χῶρο, ὁ ὁποῖος καλύπτεται μὲ τροῦλλο. Στὸν τύπο αὐτὸν τρία εἶναι τὰ κύρια στοιχεῖα: 1) Ὁ κεντρικὸς χῶρος. 2) Δύο διασταυρούμενες καμάρες ποῦ ἐγγράφονται στὸ ὀρθογώνιο τῆς κατόψεως, στὴν διασταύρωση τῶν ὁποίων ὑψώνεται ὁ τροῦλλος. 3) Τὰ τέσσερα διαμερίσματα στὶς γωνίες τοῦ ὀρθογωνίου, ὅπου ἐγγράφεται ὁ σταυρός. Ὁ τροῦλλος, ποῦ ἐπιστέφει τὸν κεντρικὸ χῶρο, τονίζει τὸν κατακόρυφο ἄξονα. Ὁ τύπος αὐτός, πολὺ συνηθισμένος στὴν ναοδομία τῆς μέσης καὶ ὑστέρας βυζαντινῆς περιόδου, ἀπαντᾷ σὲ διάφορες παραλλαγές. Ἡ Παντάνασσα ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν συνθέτων τετρακονίων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων, ὅπου ὁ τροῦλλος στηρίζεται σὲ τέσσερις κίονες, καὶ τὸ τριμερὲς Ἱερὸ Βῆμα προστίθεται στὰ ἀνατολικά τοῦ κυρίως σώματος τοῦ ναοῦ⁵. Ἡ παραλλαγή αὐτὴ εἶναι ἡ ἐπικρατέστερη στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν ἐνδοχώρα της, ἀπαντᾷ ὅμως καὶ σὲ ἄλλες περιοχές, ὅπως στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν νότιο Ἑλλάδα. Στὴν Παντάνασσα οἱ κίονες παρουσίασαν ρωγμές, καὶ κατόπιν αὐτοῦ ἐγκλωβίσθησαν σὲ κτιστοὺς πεσσούς, οἱ ὁποῖοι ὅμως δὲν μπόρεσαν τελικὰ ν' ἀποτρέψουν τὴν κατάρρευση τοῦ τροῦλλου. Τρεῖς τρίπλευρες ἀψίδες προεξέχουν στὰ ἀνατολικά. Δυτικὰ τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχει ἰσοπλατῆς νάρθηξ.

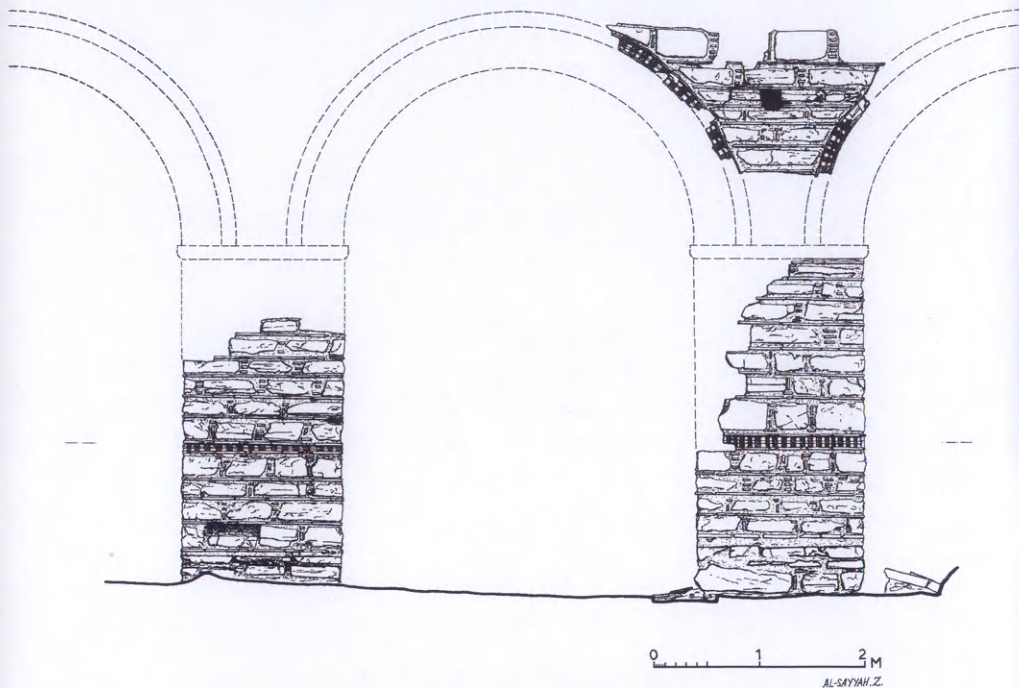

5. Ανατολική ὄψη τοῦ νοτίου παρεκκλησίου (φωτογραφία τοῦ 1987).

Τὸ ἀρχικὸ αὐτὸ κτίσμα περιβάλλει ἀπὸ τρεῖς πλευρὰς μεταγενέστερο θολωτὸ περίστωο σὲ σχῆμα Π, ποὺ ἀπολήγει σὲ δύο μεταγενέστερα ἐπίσης μονόχωρα τρουλλαῖα παρεκκλήσια, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῶν ὁποίων ἐξέχει τρίπλευρη ἀψίδα. Ἡ νότια καὶ ἡ δυτικὴ στοὰ εἶναι δίκλιτες καὶ 5, 13 στηρίζονται σὲ κίονες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώθηκαν μόνο οἱ δυτικοὶ τῆς νοτίας στοᾶς. Τὰ μετακίονια τῆς ἐξωτερικῆς σειρᾶς κίωνων τῆς δυτικῆς στοᾶς κλείνουν μὲ χαμηλὸ πεζούλι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κεντρικόν⁶. Στὶς βάσεις τῶν ἐνδιαμέσων κίωνων τῆς δυτικῆς στοᾶς σώθηκε ἡ μολυβδοχόηση. Ἡ βόρεια στοὰ 6 βαίνει ἀντιθέτως σὲ κτιστοὺς πεσσούς, στὴν νοτιὰ πλευρὰ τῶν ὁποίων ἐξεῖχε παραστάδα. Ἐρευνα κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο 7, 8, 14 τῆς στοᾶς αὐτῆς γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῆς ὑποθεμελιώσεως ἐνδιαμέσων στηριγμάτων ὑπῆρξε ἀρνητικὴ. Πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκα τὸ περίστωο στηρίζεται σὲ παρα-

6. Ἡ βάση τοῦ τρίτου ἀπὸ Νότου κίονος τῆς δυτικῆς στοᾶς μὲ τὴν μολυβδοχόηση.

7. Αναπαράσταση της βορείας όψεως της βορείας στοάς (σχέδιο Ζάχι 'Αλ-Σααγιάχ).

στάδες. Νοτίως της δυτικής στοάς ύψώνεται πύργος διαστάσεων 6,50×5,90 μ.

Ἡ πρόσβαση στὸ μνημεῖο γινόταν ἀπὸ πέντε θύρες, δύο ποὺ ὀδηγοῦσαν στὸν κυρίως ναὸ καὶ τρεῖς στὸν νάρθηκα. Οἱ θύρες αὐτὲς ἦταν ἀρχικὰ πλατύτερες. Τὸ πλάτος τους περιορίσθηκε ἐλαφρῶς κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ περιστώου, καὶ διακοσμήθηκαν μὲ ρωμανικῆς τεχνοτροπίας πυλώνες.

8. Ὁ δυτικὸς πεισὸς τῆς βορείας στοᾶς ἀπὸ Βορρά.

Χωρὶς τὶς ἀψίδες καὶ τὸ περίστωο ἡ Παντάνασσα ἔχει μῆκος περίπου 25,10 μ. καὶ πλάτος 14,80 μ., μὲ τὶς ἀψίδες καὶ τὸ περίστωο ἀλλὰ χωρὶς τὸν πύργο μῆκος 31,75 καὶ πλάτος περίπου 24,60 μ. Εἶναι λοιπὸν ἀρκετὰ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας, τὸ σημαντικότερο μνημεῖο τοῦ Δεσποτάτου, ποὺ ἔχει μῆκος 20,35 μ. χωρὶς τὶς ἀψίδες καὶ πλάτος 22,15 μ.⁷, καὶ εἶναι ἴσως ὁ μεγαλύτερος

τρουλλαῖος ναὸς τῆς παλαιολογοεῖου περιόδου στὴν Ἑλλάδα. Γιὰ νὰ ἔχομε ἓνα μέτρο συγκρίσεως, οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι τῆς Θεσσαλονίκης ἔχουν μῆκος μαζί μὲ τὸ περίστωο καὶ χωρὶς τὶς ἀψίδες 19,20 μ., καὶ πλάτος μὲ τὸ περίστωο 17,50 μ. περίπου⁸.

- 9 Ὁ κυρίως ναὸς ἦταν πεντάτρουλλος, ὅπως συνάγομε ἀπὸ μικρὸ τμήμα πολυγωνικοῦ τρουλλίσκου διαμέτρου περίπου 2,40 μ., ποῦ βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφή⁹. Οἱ πεντάτρουλλοι ναοὶ ἀνήκουν συνήθως σὲ ἄλλες παραλλαγές τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων, ὅπως οἱ μεταβατικοί, οἱ δικιόνιοι ἢ οἱ ἀπλοὶ τετράστυλοι. Σπάνιο παράδειγμα συνθέτου τετρακιονίου τετραστύλου μὲ πέντε τρούλλους παρέχει ὁ ναὸς Ε τῶν Σάρδεων¹⁰.

Τριπλὰ τυφλὰ ἀψιδώματα, ποῦ δὲν ἀντιστοιχοῦν στὴν ἐσωτερικὴ διάταξη τοῦ χώρου, διαρθρώνουν στὶς ὄψεις τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου. Τὰ ἀψιδώματα ποῦ ἀντιστοιχοῦν στὸ

9. Τμήμα γωνίας τρουλλίσκου.

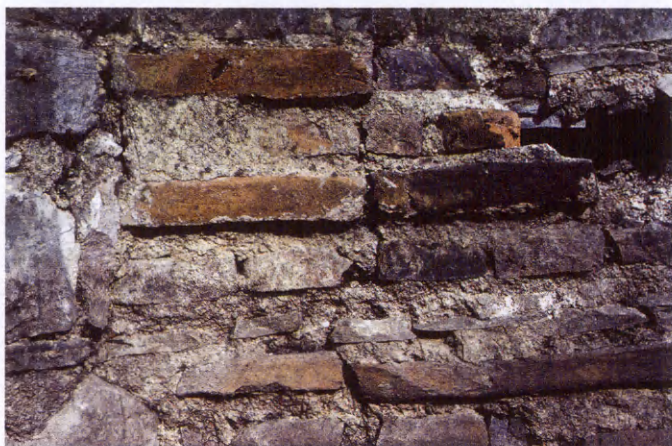
10. Τμήμα της δυτικής πλευράς του νάρθηκος από Δυσμών. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τυφλὰ ἀψιδώματα. Τὸ δεξιὸ διασώζει τὸ γέμισμα με τοῦβλα γιὰ νὰ σχηματισθεῖ ἐνιαία ἐπιφάνεια ποὺ νὰ διακοσμηθεῖ με τοιχογραφίες.

11. Ἡ κεντρικὴ ἀψίδα.

10 περίστωο καὶ τὰ παρεκκλήσια εἶχαν καλυφθεῖ μετὰ τοῦβλα, ὥστε ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου νὰ γίνῃ ἐνιαία, γιὰ νὰ διακοσμηθεῖ μετὰ τοιχογραφίας. Τὰ τοῦβλα αὐτὰ εἶχαν τοποθετηθεῖ ὀριζοντίως στὴν βορρεια καὶ τὴν δυτικὴ πλευρὰ καὶ καθέτως στὴν νοτία. Μερικὰ ἀψιδώματα καλύπτονται μερικῶς ἢ ὀλικῶς ἀπὸ τὶς παραστάδες σὺς ὁποῖες στηρίζεται τὸ περίστωο.

Ὁ κυρίως ναὸς καὶ ὁ νάρθηξ εἶναι κτισμένοι μετὰ ἀργολιθοδομῆ, ἐπενδεδυμένη μετὰ χοντροπελεκημένους ἀβεστολίθους καὶ μετὰ τοῦβλα πάχους 4 ἐκ. Κατὰ διαστήματα ὑπῆρχαν σὺν τῷ πάχους τῶν τοίχων ξυλοδεσιές, τῶν ὁποίων σώζονται τὰ κοιλώματα. Σὺς μακρὰς πλευρὰς καὶ τὴν πρόσοψη, χαμηλὰ ἕνας δόμος εἶναι κτισμένος κατὰ τὸ πλινθοπερικλει-

12. Τμήμα της νοτίας άψίδος κτισμένο με την τεχνική της κρυμμένης πλίνθου.

στο σύστημα, δηλαδή με όρθογωνισμένους λίθους, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται τουβλα – μονά ή διπλά στους καθέτους άρμους και μονά στους όριζοντίους –, ενώ στο ύψος των άψιδωμάτων εναλλάσσονται σειρές πλίνθων και 10 άμελέστατα λαξευμένων άσβεστολίθων¹¹. Στην άνατολική πλευρά ή τοιχοποιία είναι χαμηλά πλινθοπερίκλειστη, με δύο συνήθως πλίνθους στους όριζοντίους και καθέτους 11 άρμους, ενώ ψηλότερα ό πυρήνας από άργολιθοδομή είναι επενδεδυμένος με τουβλα πάχους 3,5-4 εκ.

Σε μερικά σημεία έχει γίνει χρήση της τεχνικής της κρυμμένης πλίνθου, όπου κάθε δεύτερη στρώση πλίνθων εισέχει και καλύπτεται με κονίαμα, ώστε οι άρμοι να φαίνονται πολύ 12 φαρδείς¹². Στην Παντάνασσα ή τεχνική αυτή, που άπαντά σπανιότατα στην δυτική και την νότιο Έλλάδα, εφαρμόσθηκε σε τριπλές ζώνες πλίνθων της άνατολικής πλευράς και του νοτίου τοίχου του νοτιοδυτικού γωνιαίου διαμερίσματος.

13. Ἡ ἀψίδα τοῦ βορείου παρεκκλησίου ἀπὸ ΝΑ.

Ἡ τοιχοποιία τῶν παρεκκλησίων εἶναι διαφορετική. Τὸ νότιο εἶναι κτισμένο μὲ ὀριζοντίως τοποθετημένους πλακοειδεῖς λίθους, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ὀριζόντια πλινθία στοὺς ὀριζοντίους καὶ ἐνίοτε καὶ στοὺς καθέτους ἀρμούς. Ἡ τοιχοποιία εἶναι ἐπιμελέστερη στὴν ἀψίδα, ἢ
 5 ὅποια βαίνει σὲ διπλὴ κρηπίδα καὶ στέφεται ἀπὸ διπλὴ ὀδοντωτὴ ταινία καὶ διπλὸ ὀδοντωτὸ γείσο, τὸ μόνον ποὺ ἔχει σωθεῖ στὸ μνημεῖο. Τὸ ἐρειπωμένο βόρειο παρεκκλήσιο εἶναι ἀντιθέτως κτισμένο πάνω σὲ διπλὴ κρηπίδα κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα, μὲ χονδροπελεκημένους ἀβεστολίθους σὲ ἀνισοῦψεις στρώσεις, δύο συνήθως κάθετα

14. Ὁ ἀνατολικὸς πεσσὸς τῆς βορείας στοᾶς ἀπὸ Βορρᾶ.

τοῦβλα στοὺς καθέτους ἄρμους καὶ μονὲς ἢ διπλὲς στρώσεις πλίνθων στοὺς ὀριζοντίους. Στὸν τέταρτο δόμο τῆς βορείας πλευρᾶς χρησιμοποιήθηκαν ἀρχαῖα τρίγλυφα. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν τοίχων εἶναι καὶ σὰ δύο παρεκκλήσια ἐνιαῖες, χωρὶς ἀψιδώματα. 13

Ἡ τοξοστοιχία τῆς βορείας στοᾶς εἶναι κτισμένη με ἐναλλαγὴ μονῶν στρώσεων λίθων καὶ πλίνθων. Στοὺς κάθετους 8, 14

άρμους μεταξύ τῶν λίθων παρεμβάλλονται ὀριζόντια ἢ κάθετα πλίνθια.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι σὲ μερικὰ σημεῖα, ὅπως στοὺς πεσοὺς τῆς βορείας στοᾶς, ἡ ὄρατὴ ἐπιφάνεια τῶν τούβλων εἶχε ἀπολαξευθεῖ ὥστε νὰ φαίνονται λεπτότερα. Ἀντὶ γιὰ 3,5 ἐκ., φαίνονται νὰ ἔχουν πᾶχος 2-2,5 ἐκ. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ὀδοντωτὴ ταινία τοῦ ἀνατολικότερου ἀπὸ τοὺς δύο πεσοὺς καὶ τοῦ μεταξύ των τόξου, καθὼς καὶ τὴν βορεία πλευρὰ τῆς ἀψίδας τοῦ νοτίου παρεκκλησίου¹³.

Ἡ ἐναλλαγὴ στρώσεων χοντροπελεκημένων λίθων ἀφ' ἑνὸς καὶ πλίνθων ἀφ' ἑτέρου καὶ τὰ ἀψιδώματα, ποὺ διαρθρώνουν τὶς ὄψεις τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος, εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ μόνο ἄλλο ἡπειρωτικὸ μνημεῖο ὅπου ἀπαντοῦν, εἶναι ὁ ἐρειπωμένος καὶ ἀτελέστατος γνωστός Ἅγιος Δημήτριος τῆς Μολυβδοσκεπάστου, ποὺ ἀνάγεται ἐπίσης στὴν ἐποχὴ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου¹⁴. Ἡ τεχνικὴ τῆς κρυμμένης πλίνθου, ποὺ ἀπαντᾷ σὲ μερικὰ σημεῖα, εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς πρωτεύουσας, ἂν καὶ ἀπαντᾷ ἀρκετὰ ἐνωρίς – ἀπὸ τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 11ου αἰ. – καὶ στὴν Θεσσαλονίκη.

Δύο μόνο σύνθετοι τετρακίονιοι ναοὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου εἶναι γνωστοί, ἡ Παντάνασσα Φιλιππάδος καὶ ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τῆς Παρηγορήτισσας, ποὺ τοποθετεῖται στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνος¹⁵. Ἡ παραλλαγὴ αὐτὴ εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς σχολῆς τῆς πρωτεύουσας. Ὅσον ἀφορᾷ στὰ ἄμεσα πρότυπα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐμπνεύσθηκαν οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς Παντάνασσας καὶ τῆς Παρηγορήτισσας, ὁ καθ. Βελήνης ὑποστηρίζει ὅτι πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν ὄχι στὴν ἴδια τὴν Βασιλεύουσα, τὴν ὁποῖα κατεῖχαν τότε οἱ Λατῖνοι, ἀλλὰ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας, καὶ συγκριμένα στὸν ναὸ Ε τῶν Σάρδεων¹⁶.

Οί στοές καὶ τὰ παρεκκλήσια ποὺ πλαισιώνουν πολλοὺς ναοὺς τοῦ Δεσποτάτου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. καὶ μετὰ, εἶναι στοιχεῖα ξένα πρὸς τὴν ντόπια παράδοση καὶ πρέπει ἐπίσης ν' ἀποδοθοῦν στὴν παράδοση τῆς πρωτεύουσας. Εἶναι τεκμηριωμένη ἡ ὕπαρξη στοῶν καὶ παρεκκλησιῶν προσηρτημένων σὲ ναοὺς τῆς Βασιλευούσης ἤδη ἀπὸ τὴν μεσοβυζαντινὴ περίοδο¹⁷, ἀπαντοῦν δὲ τὸν 11ο αἰ. καὶ σὲ μνημεῖα τῆς Ρωσίας, ὅπου εἶναι ἔντονη ἡ ἐπίδραση τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Στὸ Δεσποτᾶτο οἱ στοῆς ἄλλοτε κατασκευάζονται ἐξ ἀρχῆς, ὅπως στὴν Παρηγορήτισσα, καὶ ἄλλοτε προστίθενται σὲ προϋπάρχοντα κτίσματα, ὅπως στὴν Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτας καὶ τὴν Παντάνασσα Φιλιππάδος. Εἶναι ἄλλοτε συμμετρικές, ὅπως στὴν Παρηγορήτισσα καὶ τὸν Παντοκράτορα στὸ Μοναστηράκι Βονίτισης, καὶ ἄλλοτε ὄχι, ὅπως στὴν Παντάνασσα καὶ τὸ Τουρκοπάλουκο. Εἶναι εἴτε ἀνοικτές, ὅπως στὴν Παντάνασσα καὶ τὴν Ἁγία Θεοδώρα στὴν Ἄρτα, εἴτε κλειστές, ὅπως στὴν Παρηγορήτισσα καὶ τὸ Τουρκοπάλουκο. Ἡ δυτικὴ στοὰ τῆς Παντάνασσας ἐκαλύπτετο ἀπὸ σταυροθόλια μὲ δυτικοῦ τύπου ραβδώσεις, ὅπως καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ περιστώου τῆς Ἁγίας Θεοδώρας. Εἶναι πιθανὸν νὰ ἦταν διώροφη, ὅπως ὁ ἐξωνάρθηξ τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα, ὅπου ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἐπιδράσεις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Δεσποτάτου¹⁸. Ἡ ἄνοδος θὰ γινόταν ἀπὸ κλίμακα ποὺ βρίσκεται στὴν νοτιὰ πλευρὰ τῆς δυτικῆς στοᾶς.

Οἱ τρίπλευρες ἀψίδες μὲ ἀψιδώματα στὰ πλάγια, ποὺ συναντήσαμε στὸν κυρίως ναὸ τῆς Παντάνασσας, ἀρκετὰ συνήθεις στὸ Δεσποτᾶτο, πιθανότατα πρωτοεμφανίζονται στὴν Μακεδονία τὸν 12ο αἰ.¹⁹

Ὁ πολυγωνικὸς τρουλλίσκος τῆς Παντάνασσας φαίνεται ἐπηρεασμένος ἀπὸ μακεδονικὰ μνημεῖα, ὅπως καὶ οἱ πλίν-

θιοι τροῦλλοι τῆς Βλαχέρνας καὶ τῆς Παρηγορήπισσας, ποὺ ἐπίσης ἔχουν πλίνθινους κιονίσκους στὶς γωνίες. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις οἱ τροῦλλοι τῶν ναῶν τοῦ Δεσποτάτου εἶναι καταφανῶς ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν ἑλλαδικὴ σχολή, ὅπως στὸν Ἅγιο Στέφανο Ριβίου, στὴν Ἀκαρνανία, μὲ τὴν πλινθοπερίβλητη τοιχοποιΐα, τὴν λιτότητα καὶ τὴν σαφήνεια στὴν διάρθρωση τῶν ὄγκων²⁰.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἀρχικὸ ναό, τὰ παρεκκλήσια τῆς Παντάνασσας δὲν εἶναι ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν σχολὴ τῆς πρωτεύουσας ἀλλὰ ἀνήκουν στὴν ντόπια παράδοση ὅσον ἀφορᾷ στὶς ἀδιάρθρωτες ἐπιφάνειες καὶ τὴν τοιχοποιΐα τους. Σὲ ὁλόκληρη τὴν ἔκταση τοῦ Δεσποτάτου συναντᾶται ἢ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιΐα μὲ δύο συνήθως τοῦβλα στοὺς ὀριζοντίους καὶ καθέτους ἀρμούς, μὲ τὴν ὁποία εἶναι κτισμένο τὸ βόρειο παρεκκλήσιο. Ἡ τοιχοποιΐα τοῦ νοτίου παρεκκλησίου, μὲ χοντροπελεκημένους λίθους ποὺ ἐναλλάσσονται πρὸς μονὲς στρώσεις πλίνθων, ἐνῶ στοὺς καθέτους ἀρμούς παρεμβάλλονται ὀριζόντια πλινθία, φαίνεται ὅτι περιορίζεται στὴν Ἡπειρο.

Πλίνθινος διάκοσμος

Τὴν τοιχοποιΐα τῆς Παντάνασσας ἐποίκιλλε πλουσιότατος πλίνθινος διάκοσμος, ποὺ δὲν σῶθηκε κατὰ χώραν, μιὰ καὶ τὰ ἀνώτερα τμήματα τοῦ μνημείου ἔχουν καταπέσει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νότιο παρεκκλήσιο. Ἀπὸ τὰ ἄφθονα πλίνθινα στοιχεῖα ποὺ ἀπέδωσε ἡ ἀνασκαφή, ἄλλα εἶχαν πολὺ μεγάλη διάδοση σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως τὰ πῆλινα ἀβάκια ποὺ σχημάτιζαν ζωφόρους, ἄλλα εἶχαν ἤδη

15, 16 μεγάλη ἢ μικρὴ διάδοση στὴν ἑλλαδικὴ σχολή, ὅπως τὸ
17, 18 δισέψιλον, ὁ ἀστράγαλος, οἱ συνεχόμενοι ρόμβοι, οἱ πλίνθοι

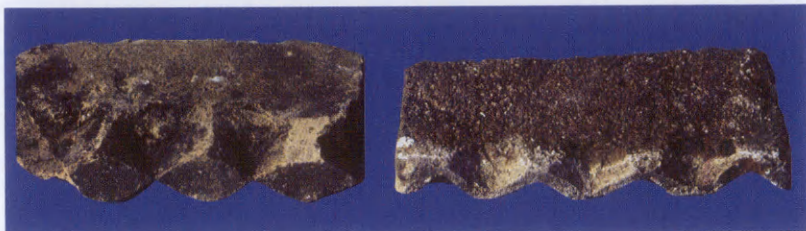
15. Ἀψίδωμα τοῦ τρούλλου τοῦ νοτίου παρεκκλησίου (φωτογραφία τοῦ 1977).

16. Τοῦβλα λαξευμένα σὲ σχῆμα δισέφυλον.

17. Ἀστράγαλος.

18. Πλίνθοι με συνεχόμενους ρόμβους και κυματοειδή διαμόρφωση.

19. Κυκλικές πλίνθοι με άπολαξευμένο σταυρό.

με κυματοειδή διαμόρφωση της ράχης, ενώ μερικά δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἄλλοῦ, συγκεκριμένα οἱ δίσκοι, ὅπου ἔχει
19 ἀπολαξευθεῖ ἰσοσκελῆς σταυρός, πὸν προφανῶς γέμιζε μὲ
20 κηρομασίτῃ, καὶ οἱ πλίνθοι μὲ δύο ἡμιφακοειδεῖς λαξεύσεις
 πὸν σχηματίζουν ἀνάστροφο S^{21} .

Τις ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τῆς Παντάνασσης διάρθρωσαν πλίνθινες ὀδοντωτὲς ταινίες, ἀπὸ τις ὁποῖες σώζονται κατὰ χώραν μερικὲς στὸ νότιο παρεκκλήσιο καὶ στοὺς πεσσοὺς τῆς βορείας στοᾶς. Στὴν Παντάνασσα ἀπαντοῦν καὶ τὰ τρία

20. Πλίνθος με ήμιφακοειδείς λαξεύσεις.

21. Τμήμα όδοντωτής πλίνθου.

είδη όδοντωτών ταινιών: με όρθογώνια τούβλα τοποθετημένα διαγωνίως, με πλίνθους πακτωμένες καθέτως, όπου ή μία στενή πλευρά είχε τριγωνική διαμόρφωση, καί με πλίνθους όπου στην μία μακρά πλευρά σχηματίζονται δόντια. 21

22. Πλίνθοι με χαραγμένες έπιγραφές.

Έχουν βρεθεί πολλές πλίνθοι με έγχάρακτες μεγαλογράμματα²² ή, σπανιότερα, μικρογράμματα έπιγραφές²³. Οι περισσότερες μεγαλογράμματα πλίνθινες έπιγραφές είναι μονόστιχες και πλαισιώνονται από όριζόντια γραμμή επάνω και κάτω. Πλίνθινες έπιγραφές ή μονογράμματα άπαντούν άρκετά συχνά κατά την παλαιολόγειο περίοδο στην Μακεδονία και την Ήπειρο, κατά κανόνα όμως τα γράμματα σχηματίζονται με τοϋβλα που πακτώνονται στο κονίαμα²⁴. Έπιγραφές σε τοϋβλα, με τα γράμματα ανάγλυφα, κοσμοϋν την Bogorodica Ljeviška της Πρισορένης στο Κοσσυφοπέδιο, μνημείο όπου έχουν διαπιστωθεί έπιδράσεις της άρχιτεκτονικής του Δεσποτάτου²⁵.

Ο πύργος που υψώνεται νοτίως της δυτικής στοάς ήταν κατά πᾶσαν πιθανότητα κωδωνοστάσιο. Τέσσερις όγκώδεις τοιχοπεσοί σταυροειδοϋς διατομής, κτισμένοι με μεγάλες λιθοπλίνθους, στους μεταξύ των όποιων άρμους παρενείρονται όριζοντίως τοποθετημένα τοϋβλα, έστήριζαν τέσσερα τόξα, από τα όποια σώζεται μόνο ή γένεση του βορείου, στο

23. Τὸ κωδωνοστάσιο ἀπὸ Νότου.

βορειοδυτικὸ ποδαρικόν²⁶. Οἱ κώδωνες ἦταν σὲ χρῆση στὸ Βυζάντιο ἀπὸ πολὺ παλιά, ἀλλὰ μὲ τὴν σταδιακὴ κατάκτηση τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν ἐδαφῶν τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἢ χρῆσις των ἀπαγορεύθηκε. Ὅλα σχεδὸν τὰ καμπαναριά κατεδαφίσθησαν – σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἢ βάσις των χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀνέγερση μιναρέδων – καὶ οἱ κώδωνες κατεστράφησαν γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ τὸ

μέταλλό τους, Ἡ συνηθέστερη θέση τους ἦταν στοῦ μέσου τῆς προσόψεως, ὑπάρχουν ὅμως καὶ παραδείγματα καμπαναριῶν κτισμένων, ὅπως στὴν Παντάνασσα, στὴν νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ ναοῦ, π.χ. στὴν Μονὴ τῆς Χώρας στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους στοῦ Λεοντάρη, ὅπου ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ μιναρέδες ποὺ στηρίχθηκαν πάνω στὴν βάση τους.

Θολοδομία

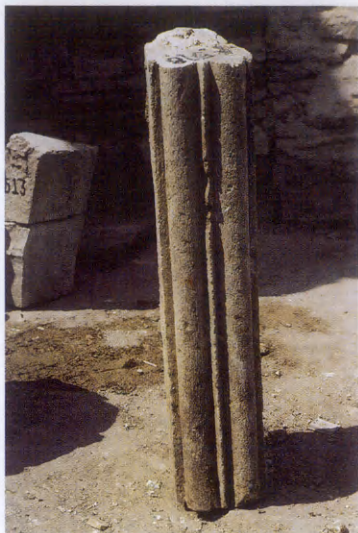
- 9 Στὶς ἀκμὲς τοῦ τρουλλίσκου, τοῦ ὁποῖου διασώθηκε μικρὸ τμήμα, ἐξεῖχαν ἡμικίονες, τοὺς ὁποῖους σχημάτιζαν τοῦβλα μὲ ἡμικυκλικὴ ἀπόληξη. Ἀνάλογη διαμόρφωση παρουσιάζουν οἱ τρουλλοὶ τῆς Βλαχέρνας καὶ τῆς Παρηγορήτισσας τῆς Ἄρτας, καθὼς καὶ πολλοὶ κομνήνιοι καὶ παλαιολόγιοι τρουλλοὶ τῆς Βασιλεύουσας, τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν ζωνῶν ἐπιρροῆς τους (π.χ. τοῦ Παντεπόπτη καὶ τῆς Παμμακαρίστου στὴν Κωνσταντινούπολη, τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος καὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Ὀλυμπιώτισσας στὴν Ἐλασσόνα)²⁷.

- Τὸ νότιο τμήμα τοῦ περιστώου, ὅπου διατηρήθηκαν καλύτερα οἱ πεσμένοι θόλοι, στεγαζόταν μὲ σταυροθόλια καὶ καμάρες. Τὰ τοῦβλα εἶναι τοποθετημένα καθέτως πρὸς τὶς πλευρὲς τοῦ σταυροθολίου, ὅπως συνήθως συμβαίνει στὴν νότιο Ἑλλάδα, ἂν καὶ ὁ τρόπος αὐτὸς κατασκευῆς ἔχει ἐπισημανθεῖ καὶ σὲ κωνσταντινουπολιτικὰ μνημεῖα τοῦ 10ου-14ου αἰ. Ὁ χῶρος τῆς νοτίας στοῶς μεταξὺ τῶν δύο ζευγῶν κίωνων καλυπτόταν μὲ ἐγκάρσια καμάρα, ποὺ διατηρήθηκε ὅπως βρέθηκε²⁸. Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ περιστώου καλυπτό-

24. Ἡ νοτία στοὰ με τοὺς δυτικούς ἀναστηλωμένους κίονες καὶ τὴν καμάρα ποὺ διατηρήθηκε στὴν θέση εὐρέσεώς της.

ταν με σταυροθόλια με νευρώσεις. Βρέθηκαν πολλά βεργία
 σταυροθολίων ἀπὸ πωρόλιθο, πλάτους 23 ἕως 25 ἐκ., ποὺ 25
 στὴν κάτω πλευρά τους φέρουν δύο ἡμικυκλικές ραβδώσεις,
 ἀνάμεσα σὺς ὁποῖες μεσολαβεῖ δίεδρο στοιχείο· σώθηκαν
 ἐπίσης γενέσεις βεργίων καὶ δύο διασταυρούμενες ραβδώ- 26
 σεις²⁹.

25. Βεργίο σταυροθολίου. 26. Διασταυρούμενα βεργία σταυροθολίου.

Θεμελίωση

Τὰ θεμέλια εἶναι κτισμένα με ἀργούς λίθους καὶ κονίαμα. Στὴν περίπτωση τῶν κίωνων ποὺ ἐβάσταζαν τὸν τροῦλλο δὲν συνδέονται με τοίχους θεμελιώσεως με τὶς πλευρὲς τοῦ ναοῦ, ὅπου ὑπάρχουν ἀντίστοιχες παραστάδες, ἔχουν ὅμως πολὺ μεγάλο βάθος, ἐπειδὴ τὸ μνημεῖο εἶναι κτισμένο σὲ προσχώσεις τοῦ Λούρου. Τομὴ στὴν νοτιά πλευρὰ τοῦ θεμελίου τοῦ βορειοανατολικοῦ κίονος τοῦ κυρίως ναοῦ ἔφθασε σὲ βάθος 3,28 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, χωρὶς νὰ βρεθεῖ τὸ πέρασ του³⁰.

Ἁγία Τράπεζα

Στὸ μέσον τοῦ Ἱεροῦ Βήματος σώζεται ἡ ὑποθεμελίωσις τῆς ἁγίας τραπέζης, ἀπὸ ἀλάξευτους πλακοειδεῖς λίθους καὶ λίγες πλίνθους, ποὺ συνδέονται μὲ ἄφθονο κονίαμα. Στὸ κέντρο τοῦ θεμελίου ὑπάρχει ὀρθογώνιο κοίλωμα γιὰ τὴν τοποθέτηση ἐγκαινίου, ποὺ ὅμως δὲν βρέθηκε. Τρεῖς ἀμφίγλυφες μαρμάρινες πλάκες, οἱ δύο ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐφαρμόζουσι, ἀνήκουν πιθανότατα στὴν πλάκα τῆς ἁγίας τραπέζης. Μία μεγάλη λίθινη πλάκα διαστάσεων $1,83 \times 1,075 \times 0,12$ μ., σπασμένη στὴν μία στενὴ πλευρά, προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὴν βάση τῆς ἁγίας τραπέζης³¹.

Δάπεδο

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ δαπέδου ἦταν στρωμένο μὲ χοντρῆς ὀρθογώνιες πλάκες, πάχους 7 ἕως 17 ἐκ. στὸν κυρίως ναὸ καὶ 3,5-12 ἐκ. στὸ περίστω. Ἡ πλακόστρωση ἦταν ταραγμένη καὶ πολλῆς πλάκες σπασμένες³². Στὸν κυρίως ναὸ ἀποκαλύφθηκε σὲ πολλὰ σημεῖα τὸ ὑπόστρωμα τῆς πλακοστρώσεως ἀπὸ κονίαμα καὶ λατύπη, 3-5 ἐκ. κάτω ἀπὸ τὴν πλακόστρωση³³. Στὸ περίστω ἀντιθέτως, οἱ πλάκες ἦταν τοποθετημένες κατ' εὐθείαν στὸ χῶμα, χωρὶς νὰ μεσολαβεῖ ὑπόστρωμα³⁴.

28 Στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ κυρίως ναοῦ, μεταξὺ τῶν κίωνων ποὺ ἐστήριζαν τὸν τροῦλλο, δὲν βρέθηκαν πλάκες, ἐνῶ ἀντιθέτως βρέθηκαν πολλῆς κροῦστες (μικρὰ τριγωνικὰ ἢ ρομβοειδῆ κομμάτια) μαρμαροθετήματος. Στὸ βόρειο σκέλος, κοντὰ στὸν βορειοανατολικὸ πεσοῦ, σώζεται κατὰ χώραν μία πλάκα τοῦ δαπέδου, σωζομένων διαστάσεων 36×16 ἐκ. καὶ πάχους 2,5 ἐκ., ποὺ δὲν εἶναι ἀπὸ ἐντόπιο λίθο ἀλλὰ ἀπὸ πεντελήσιο μάρμαρο. Συμπεραίνομε ὅτι μεταξὺ τῶν τεσσάρων κίωνων τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπῆρχε μαρμαροθέτημα, ποὺ καταστράφηκε τελείως³⁵. Κάτω ἀπὸ τὸν τροῦλλο, ὅπως θὰ δοῦμε, ἦταν πιθανότατα στημένος καὶ ἓνας ἄμβων.

27 Τὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ νάρθηκα ἦταν στρωμένο μὲ μαρμαροθέτημα, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὁποῖου κοσμεῖται μὲ παραλλαγή τοῦ θέματος τῶν πέντε ἄρτων, δηλαδὴ πέντε κύκλων ποὺ ἐφάπτονται. Κοντὰ στὴν θύρα πρὸς τὸν κυρίως ναὸ εἶναι πακτωμένες στὸ δάπεδο δύο πλάκες διαστάσεων

27. Μαρμαροθέτημα στον νάρθηκα από Δυσομών
(φωτογραφία τοῦ 1992).

28. Κροûστες μαρμαροθετήματος ἀπὸ τὸν κυρίως ναό.

53×25 ἐκ., ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, μὲ ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο
σηρικῶν τροχῶν (μεταλλίων ποὺ συνδέονται μὲ μικρότερους
κύκλους) οἱ ὅποιοι περικλείουν διάφορα ζῶα. Φυλλοφόροι
βλαστοὶ γεμίζουν τὰ κενά. Τὸ βάθος καλύπτεται μὲ μικρὰ
κομμάτια βαθυπράσινου καὶ πορφυροῦ μαρμάρου. Ὁ διά-
κοσμος τῆς μιᾶς πλάκας δὲν συνεχίζεται στὴν ἄλλη. Προ-
φανῶς ἔχουν τοποθετηθεῖ σὲ δεύτερη χρῆση. Τέσσερις σπα-
σμένες πλάκες ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο βρέθηκαν σὲ διάφορα
σημεῖα³⁶. Ἀπὸ τὸν νάρθηκα περισυνελέγησαν καὶ πολλὲς
κροûστες μαρμαροθετήματος³⁷. Δάπεδα μὲ διακόσμηση σὲ
τεχνικὴ opus sectile ἔχουν σωθεῖ στὴν βασιλικὴ τοῦ Στου-
δίου³⁸ καὶ στὸν ναὸ τοῦ Παντοκράτορος στὴν Κωνσταντι-

29,30,31

32,34

33

29. Λεπτομέρεια της είκ. 31.

νούπολη³⁹. Χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 11ου και στο δεύτερο τέταρτο του 12ου αι. άντιστοιχώς, έχει όμως έκφρασθει ή άποψη ότι τέτοια δάπεδα ύπήρχαν στην Βασιλεύουσα από τον 9ο κιόλας αι.⁴⁰ Οί πλάκες της Παντάνασσας τοποθετήθηκαν σε δεύτερη χρήση, και δέν είναι άπίθανο νά προέρχονται από μεγάλο καλλιτεχνικό κέντρο, όπως ή Κωνσταντινούπολη.

30. Πλάκα μαρμαροθετήματος στον νάρθηκα.

31. Πλάκα μαρμαροθετήματος στον νάρθηκα.

32. Τμήμα πλακός μαρμαροθετήματος από τάφο του νάρθηκα.

33. Κροῦστες μαρμαροθετήματος από τὸν νάρθηκα.

34. Λειπτομέρεια πλακός μαρμαροθετήματος.

Γλυπτική

Ἄμβων

Δυτικῶς τοῦ ναοῦ, δίπλα στὴν ἐθνικὴ ὁδὸ, βρέθηκαν τὸ 1974 κατὰ τὴν διάρκεια ἐκσκαφῆς γιὰ τὴν τοποθέτηση σωλήνων ὑδρεύσεως, μέλη μαρμαρίνου παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνος, τῆς ἀρκετὰ συνηθισμένης κατηγορίας, ὅπου δύο κλίμακες ὁδηγοῦν στὸν ἐξώστη. Παρουσιάζει τὴν ἰδιοτυπία, ὅτι τὰ συμφυῆ μὲ τὸ καμπύλο στηθαῖο θωράκια ἀποκλίνουν πρὸς τὰ ἔξω⁴¹. Τόσο τὰ καμπυλόγραμμα κεντρικὰ θωράκια, ὅσο καὶ τὰ εὐθύγραμμα πλευρικὰ, κοσμοῦνται μὲ σταυροὺς μὲ διαπλατυνόμενα ἄκρα. Δὲν εἶναι γνωστὰ οὔτε τὸ μνημεῖο ἀπὸ ὅπου προέρχεται ὁ ἄμβων, οὔτε ἡ ἀκριβὴς θέση του στὴν Παντάνασσα. Ὡς πρὸς τὴν προέλευση, πιθανότερη εἶναι ἡ Νικόπολις. Τὰ στοιχεῖα τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνος εἶχαν μᾶλλον χρησιμοποιηθεῖ σὲ ἄμβωνα τοποθετημένο στὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, κάτω ἀπὸ τὸν τροῦλλο, ὅπου τὸ δάπεδο εἶναι τελείως κατεστραμμένο⁴².

Φιάλη

Μπροστὰ στὴν δυτικὴ πύλη τοῦ νάρθηκα καὶ στὸ νότιο ἄκρο τῆς δυτικῆς στοᾶς βρέθηκαν συνανήκοντα τμήματα φιάλης, τῆς ὁποίας ἡ διακόσμηση περιορίζεται σὲ συνεχόμενα ἔξεργα τόξα ρωμανικῆς τεχνοτροπίας⁴³. Ἡ φιάλη εἶχε σπάσει ἐνῶ ἦταν ἀκόμη ἐν χρήσει καὶ εἶχε στερεωθεῖ μὲ με-

35. Ἡ φιάλη.

36. Τὸ δάπεδο τῆς φιάλης.

ταλλικούς συνδέσµους. Ήταν ἀσφαλῶς τοποθετηµένη στὸν ἄξονα τοῦ µνηµείου, δυτικῶς τῆς στοᾶς, ὅπου ἀκανόνιστες
 36 πλάκες σχηµατίζουν ἡµικύκλιο. Μερικὲς ἀπὸ τὶς πλάκες εἶναι σκαλισµένες γιὰ νὰ σχηµατισθεῖ στενὸ αὐλάκι⁴⁴. Τὸ νερὸ διοχετευόταν στὴν φιάλη µὲ ἀγωγὸ ἀπὸ πήλινα στοιχεῖα ἐξωτερικῆς διαµέτρου 11,5 ἐκ. καὶ ἐσωτερικῆς 9 ἐκ., τῶν ὁποίων ἡ μία ἄκρη στενεύει (διάµ. 6 ἐκ.) καὶ εἰσχωρεῖ στὸν ἐπόμενο σωλήνα. Ὁ ἀγωγὸς ἦταν πακτωµένος σὲ τοῖχο ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ κονίαµα⁴⁵. Κοντὰ στὴν φιάλη, ὁ ἀγωγὸς ἀπολήγει σὲ µολύβδινο σωλήνα διαµέτρου περίπου 6 ἐκ., πακτωµένο σὲ τοιχοποιῖα πλάτους 80 ἐκ., ποὺ κοντὰ στὴν φιάλη πλαταίνει στὸ 1,50 µ.⁴⁶ Δὲν βρέθηκαν ἴχνη κιβωρίου.

Ἐνοικτὸς ἀγωγὸς νοτίως τοῦ κωδωνοστασίου ἀπέληγε σὲ
 37 µαρµάρινη ὑδρορροή σχήµατος κεφαλῆς κριοῦ, µέσῳ τῆς ὁποίας τὸ νερὸ χυνόταν σὲ µαρµάρινη λεκάνη διαστάσεων 0,89×0,96 µ. καὶ βάθους 0,37 µ., χωµένη στὸ ἔδαφος κοντὰ στὴν νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ πύργου⁴⁷.

Ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ

Ἡ Παντάνασσα εἶχε πλουσιότατο γλυπτὸ διάκοσµο. Ἐλάχιστα γλυπτὰ βρέθηκαν ἀκέραια. Ἐκατοντάδες µαρµαρίνων θραυσµάτων ἦταν σκορπισµένα σὲ ὅλον τὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς, καὶ ὄχι µόνο στὸν ναὸ καὶ τὰ προσκτίσµατά του, διότι τὸ µνημεῖο λιθολογήθηκε ἀγρίως καὶ πολλὰ θραύσµατα εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ κατὰ τὴν ἀποκοµιδή τους, ὅπως τὰ
 26 θωράκια τοῦ ἄµβωνος. Διασταυρούµενα βεργία σταυροθολίου εἶχαν χρησιµοποιηθεῖ ὡς σταυρὸς τάφου στὸ νεκροταφεῖο γειτονικοῦ χωριοῦ, µαρµάρινα στοιχεῖα τῶν πυλώνων ἐπισηµάνθηκαν στὸ τζαµὶ τοῦ Φαῖκ Πασᾶ, στὰ περὶχωρα τῆς Ἄρτας, καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ οἱ κίονες τοῦ προστώου

37. Άγωγός και λεκάνη ΝΑ. τοῦ κωδωνοστασίου (φωτογραφία τοῦ 1977).

38. Κιονόκρανο ἀπὸ τὸν κυρίως ναό.

τοῦ τζαμιού αὐτοῦ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν Παντάνασσα⁴⁸. Λίγα μόνο θραύσματα συνανήκουν καὶ μποροῦν νὰ συγκολληθοῦν. Θὰ περιορισθοῦμε ἀναγκαστικὰ σὲ μία μικρὴ ἐπιλογή τοῦ ὕλικου ποὺ ἔχει σωθεῖ.

Τὰ γλυπτὰ τῆς Παντάνασσας μποροῦν νὰ χωρισθοῦν σὲ τρεῖς κατηγορίες: Τὰ ἀμιγῶς βυζαντινῆς τεχνοτροπίας, τὰ ἐπηρεασμένα ἀπὸ φραγκικὰ πρότυπα, καὶ συλήματα, κυρίως

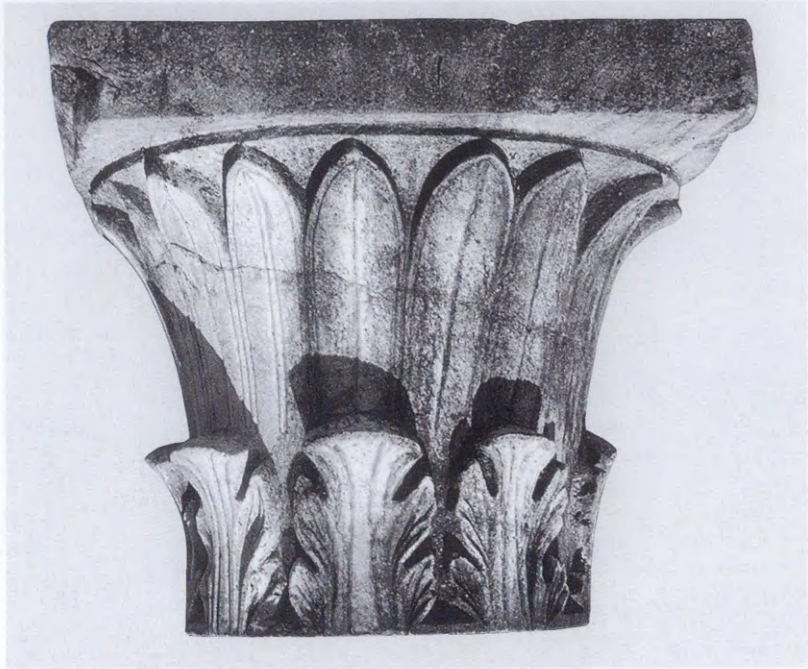

39. Γωνία κιονοκράνου.

ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὰ περισσότερα γλυπτὰ τοῦ 13ου αἰ. εἶχαν ἄλλωστε λαξευθεῖ σὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀρχαιοτέρων κτηρίων, προερχομένων πιθανότατα κυρίως ἀπὸ τὴν Νικόπολη.

Τὰ κιονόκρανα ποὺ ἔστεφαν τοὺς κίονες οἱ ὁποῖοι ἐβάσταζαν τὸν τροῦλλο τοῦ κυρίως ναοῦ ἦταν πιθανότατα κορινθιάζοντα, ἀνάλογα πρὸς τὰ ὑστερορωμαϊκὰ κιονόκρανα τῆς Ἀγίας Θεοδώρας στὴν Ἄρτα. Ἔχει σωθεῖ μόνο ἓνα ἀποκεκρουμένο κιονόκρανο, ὕψους 65,5 ἐκ. καὶ διαμέτρου 43 ἐκ. κάτω καὶ 45 ἐκ. ἐπάνω, βρέθηκαν ὁμως πολλὲς γωνίες μὲ ἐλισσόμενο βλαστὸ ποὺ στηρίζει ἔλικα καὶ μὲ καμπύλο ἄβακα ποὺ κοσμεῖται μὲ κανόνα ὠδῶν, ὅπως στὴν Ἀγία 38

39

40. Δίζωνο κιονόκρανο τοῦ ΒΔ. κίονος τῆς νοτίας στοᾶς.

Θεοδώρα⁴⁹. Δεδομένου ὅτι βρέθηκαν ἀρκετὲς τέτοιες γωνίες, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνῆκαν στὸν ἴδιο τύπο καὶ τὰ τέσσερα κιονόκρανα τοῦ κυρίως ναοῦ.

Διάφορα κιονόκρανα ποὺ βρέθηκαν στὸ περίστωο ἢ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς σήματα μεταγενεστέρων τάφων θὰ ἔστεφαν τοὺς τέσσερις κίονες τῆς νοτίας καὶ τοὺς ὀκτὼ τῆς δυτικῆς στοᾶς. Βεβαία εἶναι ἡ θέση τῶν κιονοκράνων τῶν
 24 δυτικῶν κίωνων τῆς νοτίας στοᾶς, ποὺ βρέθηκαν πεσμένοι κοντὰ σπὺς ἀρχικὲς θέσεις τους. Τὸ κιονόκρανο τοῦ βορειο-
 40 δυτικοῦ κίονος τῆς νοτίας στοᾶς εἶναι δίζωνο κορινθιάζον.

41. Δίζωνο κιονόκρανο από την δυτική στοά.

Ἡ κάτω ζώνη του κοσμεῖται με ὀκτώ φύλλα ἄκανθας, ἡ ἄνω με λογχοειδῆ φύλλα⁵⁰. Ἀπὸ κίονα τῆς δυτικῆς στοᾶς πρέπει νὰ προέρχεται ἀνάλογο ὑστερορωμαϊκὸ κορινθιάζον κιονόκρανο, ποὺ βρέθηκε μπροστὰ στὴν δυτικὴ πύλη τοῦ νάρθηκα. Ἀρκετὰ κιονόκρανα τοῦ ἴδιου τύπου, ποὺ ἀπαντᾶ ἤδη ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. π.Χ. στὸ Ὁρολόγιο τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ

42. Κορινθιακό κιονόκρανο τοῦ ΝΑ. κίονος τῆς νοτίας στοᾶς.

Κυρρήστου, ἔχουν βρεθεῖ στὴν Νικόπολη, ἀπὸ ὅπου πιθανότατα μεταφέρθηκε τὸ κιονόκρανο τῆς Παντάνασσας. Ὅμοίου τύπου κιονόκρανα ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας⁵¹.

Τὸ κιονόκρανο τοῦ νοτιοδυτικοῦ κίονος τῆς νοτίας στοᾶς ἔχει τὴν τυπικὴ μορφή, ποὺ παίρνει τὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ βαριεὲς ἀναλογίες του⁵². Ἀνάλογο κιονόκρανο,

43. Κιονόκρανο από την δυτική στοά.

σωζομένου ύψους περ. 43 εκ. καὶ πλευρᾶς ἄβακος 69/63 εκ., ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σὴν δυτικὴ στοὰ τῆς Ἁγίας Θεοδώρας σὴν Ἄρτα.

Κοντὰ σὶδὸν βόρειο σταθμὸ τῆς διόδου ἀπὸ τὴν δυτικὴ πρὸς τὴν νοτιὰ στοὰ βρέθηκε ἓνα κορινθιακὸ κιονόκρανο, χαρακτηριστικὸ τῆς μορφῆς ποὺ παίρνει τὸν 5ο μ.Χ. αἰ. 43 Κάθε στεφάνη ἔχει τέσσερα μόνο φύλλα, οἱ γλωσσίδες τους εἶναι ἐνωμένες, καὶ ὁ ἐνιαῖος καυλὸς τῶν ἀτροφικῶν γωνιαίων ἐλίκων κάμπτεται σὲ σχῆμα ἀνάστροφου Λ⁵³.

Ὡς βάση τοῦ βορειοανατολικοῦ κίονος τῆς νοτίας στοᾶς χρησιμοποιήθηκε τοσκανικὸ κιονόκρανο ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, 44

τοῦ 1ου π.Χ. ἢ 1ου μ.Χ. αἰῶνος, ποὺ κοσμεῖται μὲ ὀκτὼ ἐξάφυλλους ρόδακες⁵⁴.

Σὲ τάφο δυτικῶς τοῦ μνημείου εἶχαν τοποθετηθεῖ ἀνάποδα
 45 δύο κιονόκρανα. Τὸ ἓνα εἶναι θεοδοσιανό⁵⁵, τὸ ἄλλο τεκτο-
 46 νικὸ κολουροπυραμιδοειδές, μὲ πρόστυπο διάκοσμο φύλλων
 ἄκανθας σὲ δύο ζῶνες, τοῦ 13ου αἰ.⁵⁶ Οἱ βάσεις τους εἶχαν
 καταστραφεῖ, προφανῶς ἀπὸ τὴν ἄροση.

Ἐνας πεσσίοκος μὲ συμφυῆ ἄρράβδωτο κιονίσκο, συνολικοῦ σωζομένου ὕψους 2,18 μ., ἀνήκε ἀσφαλῶς στὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ.

Ἐνα ἐνδιαφέρον μαρμάρινο θωράκιο τοῦ 13ου αἰ. μὲ παράσταση γρυπός, ἢ οὐρὰ τοῦ ὁποῖου ἀπολήγει σὲ κεφάλι

44. Ἡ βάση τοῦ ΒΑ. κίονος τῆς νοτίας στοᾶς.

45. Θεοδοσιανό κιονόκρανο.

46. Τεκτονικό κιονόκρανο.

47. Θωράκιο με παράσταση γρυπός.

47 δράκοντα, βρέθηκε σπασμένο και τοποθετημένο ανάποδα στο δάπεδο, δίπλα στον νοτιοανατολικό κίονα του κυρίου ναού. Στην διαμόρφωση του φτερού, την σχηματοποιημένη διακόσμηση του σώματος και τον άνθεμοτό βλαστό που

48. Τμήμα έπιστυλίου.

πλασιώνει τὸ κεντρικὸ θέμα, θυμίζει θωράκιο τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου, πὸ εἶχε ἀποδοθεῖ στὸ τέλος τοῦ 12ου ἢ τὴν ἀρχὴ τοῦ 13ου αἰ.⁵⁷

Τμήμα έπιστυλίου κοσμεῖται στὴν κάτω έπιφάνεια μὲ έλικοειδῆ βλαστό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο έκφύονται φύλλα πὸ σχη- 48
ματίζουν στροβίλους. Στὶς κάθετες έπιφάνειες φύλλα ἀκάν-
θης φυτρώνουν ἀπὸ εφραπτόμενα ἀνθέμια. Στὴν μία πλευρὰ
τὸ γλωσσοειδές φύλλο τοῦ ἀνθεμίου ἀντικαθίσταται ἀπὸ τρί-
φυλλο μὲ χαρακτηριστικὸ φραγκικὸ κόμβο. Ὅμοιο τμήμα
έπιστυλίου εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σὲ δεύτερη χρῆση στὸν
Ἅγιο Βασίλειο τῆς Ἄρτας⁵⁸.

Στὴν έποχὴ ἀνεγέρσεως τοῦ μνημείου χρονολογεῖται προ- 49
σκυνητάρι μὲ διάκοσμο πουλίων. Ἡ έκτέλεση εἶναι μᾶλλον
χαλαρῆ, μὲ λάξευση σὲ δύο επίπεδα. Ἡ έσωτερικὴ παρυφή,
πὸ ἀπολήγει σὲ τόξο, κοσμεῖται μὲ σχοινόμορφο σπεῖρα καὶ
σειρὰ έξαφύλλων ἀνθεμίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλ-

49. Μαρμάρινο προσκυνητάρι με διάκοσμο πουλιών.

50. Μαρμάρινο τόξο.

λονται τρίφυλλα άνθέμια. Μὲ τὸ ἴδιο θέμα κοσμοῦνται δύο συνανήκοντα τμήματα λοξοτιμήτου ἐπιστυλίου ποῦ συγκολληθήκαν⁵⁹.

Τὰ ἐντυπωσιακότερα γλυπτὰ τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι ἀσφαλῶς δύο τόξα, ἐγγεγραμμένα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο, μὲ διάκοσμο ἀπὸ ἐλισσομένους διπλοὺς ἀνθεμωτοὺς βλαστούς, σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο, ποῦ καλύπτουν τὴν κυρία ὄψη σὰν χαλι⁶⁰. Τὸ ἓνα, διαστάσεων 0,81×1,69 μ., διατηρεῖται ἀκέραιο, 50
τὸ ἄλλο κατὰ τὸ ἥμισυ. Στὸ κέντρο ὑπάρχει προσωπεῖο γε- 51
νειοφόρου ἀνδρὸς στὸ ἀκέραιο τόξο καὶ ζώου στὸ μισό. 52
Ἐνάλογος χυμῶδης φυτικὸς διάκοσμος καλύπτει καὶ τὰ ἐσωρράχια.

Ἴταλικά πρότυπα ἀντιγράφουν οἱ μαρμάρινοι πυλώνες, ὅπου ἀρράβδωτοι κιονίσκοι ἔβαιναν ἐπάνω σὲ βάσεις μὲ

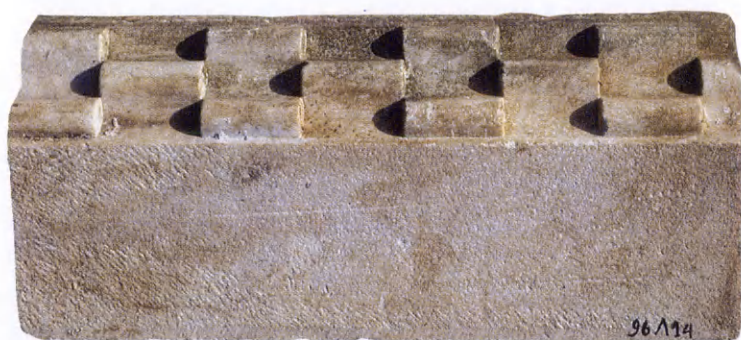

51. Σπασμένο μαρμάρινο τόξο.

54 κυμάτια καὶ συμφυῆ τετράγωνη πλίνθο. Τὴν μεταξὺ τῆς πλίνθου καὶ τῆς σπεύρας τῆς βάσεως γωνία καταλαμβάνουν φύλλα τυπικῶς ρωμανικῆς μορφῆς (πτεριστιῆρες)⁶¹.

52. Τὸ ἀνδρικό πρόσωπο στὸ τόξο τῆς εἰκ. 50.

53. Κοσμήτης με σπαστές σπεῖρες.

54. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νοτίου πυλῶνος τοῦ νάρθηκος.

55. Άνδρικό κεφάλι.

Μερικά μαρμάρινα μέλη κοσμοῦνται με ρωμανικής τεχνοτροπίας σπαστές σπείρες, του τύπου που είναι γνωστός 53 ως billettes ή Schindelfries⁶².

Ένα απρόσμενο εύρημα ήταν ανδρικό κεφαλάκι, ύψους περίπου 12,5 εκ., με εξέχοντα μήλα, ίσια μαλλιά που άνα- 55 διπλοῦνται πάνω από τον τράχηλο και γένι που άπολήγει σε βοστρύχους⁶³.

Κλείνοντας τὸ κεφάλαιο γλυπτική, σημειώνομε ὅτι ἀρκετὰ γλυπτά, κυρίως κιονόκρανα, διέσωζαν ἴχνη ἐπικρυσώσεως.

Τοιχογραφίες

Τὸ μνημεῖο ἦταν κατάγραφο μὲ τοιχογραφίες. Δὲν βρέθηκαν ἐνδείξεις γιὰ διακόσμηση μὲ ψηφιδωτά. Κατὰ χώραν ἔχουν σωθεῖ λίγες τοιχογραφίες καὶ σὲ κακὴ κατάσταση. Ἄφ' 56 ἑτέρου λίγες τοιχογραφίες ὑπῆρχαν σὲ πεσμένους ὄγκους τοιχοποιίας τῆς ἀνωδομῆς καὶ περισυνελέγησαν χιλιάδες σπαραγμάτων τοιχογραφιῶν. Διαπιστώθηκε εὐρεία χρῆση χρυσοῦ, ποὺ δὲν εἶναι βέβαια ἄγνωστη· ἀπαντᾶ μεταξὺ ἄλλων, στὴν Σοποτοσάνη καὶ τὴν Γρατσάνιτσα στὴν Σερβία καὶ τὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸν Ὀρφανὸ τῆς Θεσσαλονίκης. Ὅπως δὲν συναντᾶται συχνὰ καὶ εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ πλοῦτος τοῦ μνημείου⁶⁴.

Ἡ κεντρικὴ ἀψίδα ἐκοσμεῖτο μὲ ἕξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καί, ἀπὸ κάτω, μὲ μίμηση παραπετάσματος, ἐξηρτημένον μὲ κρίκους ἀπὸ βέργα. Σώζονται μόνον τὸ κάτω τμήμα τοῦ στιχαρίου, τοῦ ἐπιτραχηλίου, ποὺ ἦταν ἐπιχρυσωμένο, καὶ τοῦ ἐγχειρίου τοῦ πρώτου ἀπὸ ἀριστερῶν ἱεράρχη τοῦ βορείου τμήματος καὶ τῶν τριῶν ἱεραρχῶν τοῦ νοτίου τμήματος τῆς ἀψίδας.

57 Τοιχογραφίες σὲ ὀρθογώνια πλαίσια μιμοῦνται μαρμάρινη διακόσμηση *opus sectile* στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς ἐγκάρσιας κεραίας τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ ΝΑ. καὶ ΝΔ. γωνιαίου διαμερίσματος⁶⁵. 58 Ψηλότερα σώζονται σὲ μερικὰ σημεῖα σὲ κακὴ κατάσταση τὰ πόδια μεμονωμένων ἀγίων σὲ ὑπερφυσικὸ μέγεθος. Λίγα σπαράγματα τοιχογραφιῶν βρέθηκαν στὸν κυρίως ναό.

56. Τοιχογραφία με ἀνδρικὰ κεφάλια σὲ πεσμένο ὄγκο τοιχοποιίας.

Στὸ νότιο παρεκκλήσιο σώζονται τοιχογραφίες καλυμμένες ἀπὸ ἄλατα. Στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς καμάρας εἶναι ζωγραφισμένος ἕνας ὁλόσωμος ἅγιος με μοναχικὴ ἐνδυμασία καὶ φακίολι, ποὺ κρατεῖ εἰλητάριο με τὴν ἐπιγραφὴ ΠΟΙΑΝ ΣΟΙ | ΕΠΑΞΙΟΝ | ΩΔΗΝ Η | ΗΜΕΤΕΡΑ | ΠΡΟΣΟΙΣΕΙ | ΑΣΘΕΝΙΑ ΕΙ ΜΙ ΤΗΝ | ΧΑΡΜΩΣ(υνον) (Ποίαν σοι ὠδὴν ἢ ἡμετέρα προσοίσει ἀσθένεια εἰ μὴ τὴν χαρμώσυνον). Πρόκειται γιὰ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο καὶ τὴν ἐπιγραφὴ⁶⁶.

57. Μίμηση ὀρθομαρμαρώσεως στὸ βόρειο σκέλος τοῦ σταυροῦ.

Τὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τοῦ νοτίου παρεκκλησίου ἦταν διακοσμημένο μὲ στηθάρια ἀγίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καλύτερα
 59 διατηρήθηκε ὁ ἀπόστολος Πέτρος (*Ο ΑΓΙ(ος) ΠΕΤ[ΡΟΣ]*)⁶⁷.

Ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ βόρειου παρεκκλησίου προέρχονται σπαράγματα
 60 μὲ τμήμα τοῦ προσώπου τοῦ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου σὲ κοίλη ἐπιφάνεια, προφανῶς λοφίο τρούλλου⁶⁸. Ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ βόρειου παρεκκλησίου προέρχεται παραπέτασμα.

58. Μίμηση ὀρθομαρμαρώσεως στὸ ΝΔ. γωνιαῖο διαμέρισμα.

Ἐχομε ἤδη ἀναφέρει, ὅτι τὰ ἀψιδώματα τοῦ περιστώου εἶχαν τειχισθεῖ γιὰ νὰ διακοσμηθοῦν μὲ τοιχογραφίες. Τοιχογραφίες ἔφεραν στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τους καὶ οἱ πεσοὶ τῆς βορείας στοᾶς. Ἐλάχιστα ἴχνη διακρίνονται ἀπὸ τὸν διάκοσμο τοῦ περιστώου. Πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφίων ἔχουν βρεθεῖ στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς νοτίας στοᾶς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνασυνετέθη παράσταση ζεύγους ἡγεμόνων μὲ δύο πριγκιπόπουλα, ποὺ φοροῦν κατάκοσμα αὐλικά ἐνδύματα καὶ κρατοῦν σκῆπτρα. Ἡ παράσταση, ποὺ ἔχει τοξωτὴ ἀπό-

59. Τοιχογραφία του αγίου Πέτρου στο μέτωπο της άψιδας του νοτίου παρεκκλησίου.

60. Ὁ εὐαγγελιστὴς Μάρκος ἀπὸ τὸ βόρειο παρεκκλήσιο.

ληξη, σώζεται μὲ πάρα πολλὰ κενά. Κάτω ἀριστερὰ διακρίνεται μέρος τοῦ στέμματος καὶ τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ ἡγεμόνος, καθὼς καὶ ἐφθαρμένη ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει τὸ ὄνομα τοῦ εἰκονιζομένου, διαβάζεται ὅμως τὸ ἐπώ-

61. Τὸ κεντρικὸ τμήμα τοιχογραφίας τῆς νοτίας στοᾶς. Ἡ Βρεφοκρατοῦσα Θεοτόκος, ποὺ παραστέκουν δύο ἀρχάγγελοι, στέφει ζεῦγος ἡγεμόνων.

62. Ἡ Θεοτόκος μετὸ Βρέφος. Λεπτομέρεια τῆς κτιτορικῆς τοιχογραφίας.

νυμο [Κομν]ηνὸς Δούκας. Ἡ πάριση μετωπικὴ γυναικεία μορφή, δεξιὰ, φορεῖ μαργαριτοκόσμητο αὐλικὸ ἔνδυμα καὶ στέμμα με πραιπενδούλια, διακοσμημένο με πολυτίμους λίθους, κρατεῖ σκήπτρο καὶ ὀνομάζεται, σύμφωνα με ἐπιγραφή ποὺ σώζεται ἀποσπασματικά, *Ἄννα Κομνηνοδουκὴ ἢ Παλαιολογίνα*. Στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς συνθέσεως παριστάνεται ἡ Θεοτόκος σὲ προτομὴ μετὸν Χριστὸ μπροστὰ στὸ στήθος, 62

ή όποία προβάλλει από τμήμα κύκλου και στέφει τὸ ζευγος με μαργαριτοκόσμητα στέμματα από τὰ όποία κρέμονται πραιπενδούλια. Τὴν Παναγία πλαισιώνει ζευγος σεβιζόντων ἀγγέλων μέσα σὲ τεταρτοκύκλια. Στὸν ἄξονα και τὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς συνθέσεως στέκεται από μία μικρόσωμη μορφή που κρατεῖ σκῆπτρο· πρόκειται προφανῶς για τὰ παιδιά τοῦ ζευγους. Τὸ ὄνομα Ἄννα Παλαιολογίνα ἔφεραν οἱ σύζυγοι δύο διαδοχικῶν δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου: Ἡ δεύτερη σύζυγος τοῦ Νικηφόρου Α' (1267/8-1296) και ἡ σύζυγος τοῦ Θωμᾶ (1296-1318), γιοῦ και διαδόχου τοῦ Νικηφόρου, ἡ όποία ὅμως ἦταν ἄτεκνη. Συνεπῶς ἡ παράσταση ἀπεικονίζει τὸν Νικηφόρο Α' και τὴν σύζυγό του Ἄννα Παλαιολογίνα με δύο από τὰ παιδιά τους. Ἄπό αὐτὰ ὁ Θωμᾶς, που πιθανότατα εικονίζεται στὸ κέντρο, μεταξὺ τῶν γονέων του, γεννήθηκε περὶ τὸ 1288· ἡ τοιχογραφία χρονολογεῖται λοιπὸν στὰ μέσα τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 13ου αἰ., λίγο πρὶν από τὸν θάνατο τοῦ Νικηφόρου, που συνέβη μετὰ τις ἀρχές τοῦ Σεπτεμβρίου 1296.

Παραστάσεις ἡγεμόνων με τὴν οικογένειά τους, τοὺς όποίους εὐλογεῖ συχνὰ ὁ Χριστὸς ἢ ἡ Θεοτόκος, ἀπαντοῦν τόσο σὲ τοιχογραφίες, ιδίως στὸν νάρθηκα ναῶν, ὅσο και σὲ χειρόγραφα. Περίπου σύγχρονες εἶναι παραστάσεις τῆς αυτοκρατορικῆς οικογενείας στὴν τράπεζα τῆς Μονῆς Περιβλέπτου στὴν Κωνσταντινούπολη και στὸν νάρθηκα τῆς Μονῆς τῆς Ἀπολλωνίας στὴν Ἀλβανία· ἡ πρώτη σωζόταν ὡς τὸν 17ο αἰώνα, ἐνῶ ἡ δεύτερη διατηρεῖται ὡς σήμερα με πολλές φθορές⁶⁹.

Ταφές

Πλήθος τάφων βρέθηκε μέσα και γύρω από το μνημείο. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει ἓνα μνημια στήν δυτικὴ στοά, βο-
ρείως τῆς βασιλείου πύλης, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 1,70×
0,53 μ., ποὺ ἦταν κτισμένο ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν ἀνατολικὸ
τοιχο τῆς, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐξέχει κατὰ 1,32 μ. Περιεῖχε ὅσά 63
(ὄχι ὄμως κρανίο), σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ δηνάρια
τορνήσια τοῦ δεσπότη τῆς Ἡπείρου Ἰωάννου Β΄ Orsini
(1323-1335) καὶ τοῦ δόγη Giovanni Dolfin (1356-1361)⁷⁰.

Ἄλλος ἐπίσημος τάφος, ποὺ ἦταν ὄμως κενός, βρέθηκε
κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ νοτιοδυτικοῦ γωνιαίου διαμερί-
σματος. Διαστάσεων περίπου 2×0,60 μ., ἦταν ἐπενδεδυμέ-
νος χαμηλὰ μὲ πλίνθους καὶ ψηλότερα μὲ λίθινες πλάκες
ὑψους 0,50 μ. Τὸ δάπεδό του, ἀπὸ κονίαμα πάχους 5 ἐκ.,
ἦταν διάτρητο⁷¹.

Ὁ χώρος μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὴν Παντάνασσα χρησιμο-
ποιήθηκε ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες ὡς νεκροταφεῖο, ὅπως δεί-
χνουν τὰ λιγοσιὰ εὐρήματα τῶν τάφων, ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ
τὸν πρῶμο 14ο καὶ φθάνουν μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ 19ου αἰ.⁷²
Συνήθως ἦταν ἀκτέριστοι, σὲ μερικοὺς ὄμως βρέθηκαν ἀγ-
γεῖα, ὅπως μία γαβάθα διαμέτρου 17,5 ἐκ. τοῦ 16ου-17ου 64
αἰ., καὶ μικροαντικείμενα, ὅπως ἓνα χάλκινο δαχτυλίδι. Οἱ
περισσότεροι ἀπὸ τοὺς τάφους ποὺ ἀποκαλύφθηκαν γύρω
στὸ μνημείο ἦταν κατασκευασμένοι μὲ ἀργοὺς λίθους⁷³, 65
ἄλλοι ἦταν κιβωτιόσχημοι, κτισμένοι μὲ πλάκες τοῦ δαπέ- 66
δου, ἐνῶ σὲ μερικοὺς εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ διάφορα γλυ-

63. Τάφος στην δυτική στοά.

64. Γαβάθα διαμέτρου 17,5 εκ. από το βόρειο παρεκκλήσιο.

65. Τάφος ανατολικῶς τῆς ἀψίδος τῆς προθέσεως.

66. Τάφος στὸ ΒΔ. γωνιαῖο διαμέρισμα ἀπὸ Ἀνατολῶν.

πτά. Ἐνας τάφος λ.χ. νοτίως τοῦ νοτίου παρεκκλησίου ἦταν σκεπασμένος μὲ πώρινη βάση κιονίσκου μὲ φύλλα (περυστήρες) στὶς γωνίες, τμήμα ἀρραβδῶτου κίονος ἀπὸ ρόδινο μάρμαρο καὶ πλακοειδεῖς λίθους⁷⁴, ἐνῶ στὰ δύο ἄκρα ἐνὸς τάφου δυτικὰ τοῦ μνημείου ἦταν τοποθετημένα ἀνάποδα δύο ὀγκῶδη κιονόκρανα καὶ ἀνάμεσά τους τμήμα ἀρραβδῶτου κίονος⁷⁵. 67 45, 46

Σημαντικότερη ἀπὸ τὶς ταφές γύρω στὸ μνημεῖο εἶναι κατασκευὴ στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, διαστάσεων 2,155×0,64 μ., καὶ σωζομένου ὕψους 0,42 μ., μὲ 68

67. Τάφος νοτίως τοῦ νοτίου παρεκκλησίου.

κρηπίδα πού ἐξεῖχε κατὰ 8,5-12 ἐκ. Ἡ τοιχοποιία, πλινθοπερίκλειστη, μὲ ἀδρομερῶς λαξευμένους ἀσβεστολίθους καὶ δύο πλίνθους στοὺς ὀριζοντίους καὶ στοὺς καθέτους ἀρμούς, μοιάζει μὲ τὴν τοιχοποιία τοῦ ἐρειπωμένου βορείου παρεκκλησίου. Στὴν νοτία πλευρὰ καὶ ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν κρηπίδα ἀνοίγεται τοξωτὸ ἀψίδωμα. Τὴν χρῆση τῆς κατασκευῆς αὐτῆς ὡς σήματος τάφου βεβαιώνει ἀνάλογο εὔρημα σὲ τρίκλιτη ἐκκλησία μὲ νάρθηκα, πού ἀνεσκάφη τὸ 2000

68. Τάφος δυτικῶς τοῦ ναοῦ, ἀπὸ ΝΑ.

στὸ οἰκόπεδο Χρ. Παπάζογλου ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Τζαβέλλα στὴν Ἄρτα⁷⁶. Ἡ ἀντίστοιχη κατασκευὴ τῆς Ἄρτας βρίσκεται στὸν νάρθηκα, σῶζεται σὲ μεγαλύτερο ὕψος καὶ ἔχει δύο τοξωτὰ ἀψιδώματα, ἓνα στὴν μακρὰ καὶ ἓνα σὲ μία ἀπὸ τὶς στενὲς πλευρὲς, ποὺ χρησίμευαν προφανῶς γιὰ τὴν τοποθέτηση καντηλιοῦ ἢ πιάτου μὲ κόλλυβα.

Ἐπίλογος

Ἡ Παντάνασσα εἶναι τὸ σημαντικότερο μετὰ τὴν Παρηγορήτισσα μνημεῖο τῆς κυρίως βυζαντινῆς περιόδου στὴν Ἠπειρο καὶ γενικότερα στὴν Βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα, λόγῳ τοῦ μεγέθους, τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου, τοῦ πλούτου καὶ τῆς ποικιλίας τοῦ διακόσμου τῆς. Τὰ κωνσταντινουπολιτικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπισημάνθησαν στὸ σχέδιο καὶ τὴν τοιχοδομία τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου φανερώνουν ὅτι ὁ ἀρχιτέκτων εἶχε μετακληθεῖ ἀπὸ ἄλλοῦ, πιθανῶς ἀπὸ τὸ κράτος τῆς Νικαίας.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος, δηλαδὴ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ σύγχρονου νάρθηκα, κανεὶς δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν ταύτισιν μὲ τὸν ναὸ τῆς Μονῆς Παντανάσσης, ποὺ ὁ δεσπότης Μιχαὴλ ὁ Β΄ ἀνήγειρε γιὰ νὰ ἐξιλεωθεῖ γιὰ τὴν ἀποπομπὴ τῆς συζύγου του. Συνεπῶς θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὴν πέμπτη δεκαετία τοῦ 13ου αἰ. Ἡ προσθήκη τῶν παρεκκλησίων καὶ τοῦ περιστώου χρονολογεῖται ἀσφαλῶς στὰ χρόνια τοῦ φιλοικοδόμου υἱοῦ καὶ διαδόχου του Νικηφόρου (1267/8-1296), καὶ εἶχε ὀλοκληρωθεῖ πρὸς τὰ τέλη τῆς βασιλείας του, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τῶν κτιῶρων, ὅπου εἰκονίζονται σὲ μικρῇ ἡλικίᾳ δύο παιδιὰ του, περιλαμβανομένου προφανῶς τοῦ Θωμᾶ, ποὺ γεννήθηκε περὶ τὸ 1288. Ἀκολούθησε ἡ ἀνέγερσις κωδωνοστασίου.

Ἡ μονὴ δὲν ἀναφέρεται σὶς γραπτὰς πηγὰς μέχρι τὴς ἀρχῆς τοῦ 19ου αἰ., καὶ ἔτσι ἡ ἱστορία τῆς παραμένει ἄγνωστη. Τὸ καθολικὸ πάντως ἦταν ἀκόμη ὄρθιον γύρω στὸ 1400,

δεδομένου ὅτι ἀκιδογράφημα πού ἀναφέρει τὸν δεσπότη τῆς Ἄρτας Ἰωάννη Σπάτα (1374-1400) χαράχθηκε σὲ κίονα τοῦ περιστάου ὅταν ἦταν ἀκόμη ὄρθιος⁷⁷. Ἡ ἐρείπωση φαίνεται ὅτι ἄρχισε ἤδη ἀπὸ τὸν 15ο αἰ., ἀφοῦ γλυπτὰ τῆς Παντάνασσας χρησιμοποιήθηκαν στὸ τζαμί τοῦ Φαῖκ πασᾶ κοντὰ στὴν Ἄρτα, πού χρονολογεῖται στὰ τέλη του⁷⁸. Στούς αἰῶνες πού ἐπηκολούθησαν ὁ χῶρος γύρω ἀπὸ τὸ μνημεῖο ἀλλὰ καὶ τὸ ἐσωτερικό του ἐχρησίμευσαν ὡς νεκροταφεῖο. Ἄγνωστο εἶναι πότε χρειάσθηκε νὰ ἐγκλωβισθοῦν σὲ κτιστοὺς πεσσοὺς οἱ κίονες πού ἐβάσταζαν τὸν κεντρικὸ τροῦλλο, καὶ πότε αὐτοὺς κατέρρευσε. Ἀπὸ περιγραφὲς περιηγητῶν συνάγεται ὅτι τὸ κτήριο εἶχε ἤδη ἐρειπωθεῖ τὸν 18ο αἰ.⁷⁹, τὸ ἡμισφαίριο ὅμως τοῦ Ἱεροῦ Βήματος σωζόταν ἀκόμη κατὰ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰ. «μετὰ πλείστων ἀρχαίων εἰκονογραφιῶν»⁸⁰.

Τμήματα τοῦ μνημείου ἐχρησιμοποιήθηκαν μέχρι τὸν 20ὸ αἰ. Τὸ γνωστὸ ὡς Ἅγιος Βασίλειος νότιο παρεκκλήσιο διατηρήθηκε μέχρι σήμερα. Πάνω ἀπὸ τὴν δυτικὴ θύρα διαμορφώθηκε ἡμικυκλικὴ ἀβαθῆς κόγχη μὲ ὀξυκόρυφη ἀπόληξη, πού διακοσμήθηκε μὲ τοιχογραφία. Διακρίνονται τμήματα ἀγγέλου γυρισμένου πρὸς τὸ κέντρο. Μετὰ τὴν κατάρρευση τῆς ὀροφῆς τοῦ βορείου παρεκκλησίου κατασκευάσθηκε νέο πρόχειρο δάπεδο πάνω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση καὶ κλίμαξ ἀνόδου σὲ αὐτὸ, ἐνῶ τὸ ἀνοιγμα τῆς δυτικῆς θύρας περιορίσθηκε ἀπὸ 1,58 σὲ 0,79 μ.⁸¹ Στὸ ἰσόγειο τοῦ πύργου τοῦ κωδωνοστασίου στρώθηκε τὸν 20ὸ αἰ. πάνω στὴν ἐπίχωση δάπεδο ἀπὸ πλίνθους τοῦ ἐρειπίου μὲ ἐστία στὸ κέντρο⁸².

Τελειώνοντας θὰ ἤθελα νὰ δώσω ἓνα σύντομο χρονικὸ τῶν ἐργασιῶν πού ἔγιναν μέχρι τώρα στὸν ναὸ αὐτό, πού κατέχει ἐξέχουσα θέση μεταξὺ τῶν παλαιολογείων μνημείων

της χώρας μας, και να εκθέσω ποιές προοπτικές διαγράφονται για το μέλλον του.

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ μνημείου ἄρχισε τὸ 1971 μὲ πιστώσεις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Ἀπὸ τὸ 1977 τὴν ἔθεσε ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ἡ Ἀρχαιολογικῆ Ἐταιρεία, ἡ ὁποία χρηματοδοτεῖ κατὰ μεγάλο μέρος τὶς ἐργασίες καὶ ἐπὶ πλέον κατέβαλε τὸ ἀναγκαῖο ποσὸ γιὰ τὴν ἀγορὰ ἐκτάσεως μισοῦ στρέμματος δυτικῶς τοῦ μνημείου. Πολύτιμη ὑπῆρξε ἡ χρηματικὴ ἐνίσχυση τοῦ Ἰδρύματος Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου, καὶ ἡ βοήθεια τῶν Ἀρχαιολογικῶν Ἐφορειῶν τῶν Ἰωαννίνων. Ἐργασίες στερεώσεως καὶ συντηρήσεως ἔγιναν τὸ 2004-2005 ἀπὸ τὴν 8ῃ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἀπὸ κοινοτικὰ κονδύλια. Μετὰ ἀπὸ προσπάθειες ἐτῶν, ἄρχισε τελευταῖα ἡ συντήρηση τῶν σπαραγμάτων τοιχογραφιῶν στὴν Διεύθυνση Συντηρήσεως Ἀρχαιοτήτων. Παράλληλα μὲ τὴν ἀνασκαφή τοῦ μνημείου ἔγιναν σημαντικὲς στερεωτικὲς ἐργασίες. Ἦδη τὸ 1971 συμπληρώθηκαν χείνουσες ὀπὲς στὴν τοιχοποιία τοῦ νοτίου παρεκκλησίου⁸³. Οἱ πεσοὶ τῆς βορείας στοᾶς, ποὺ βρέθηκαν πεσμένοι καὶ σπασμένοι σὲ πολλὰ κομμάτια, ἀναστηλώθηκαν⁸⁴. Τὸ δάπεδο ποὺ ἦταν θρυμματισμένο μὲ ἀποτέλεσμα νὰ φυτρῶνουν θάμνοι ποὺ ἐπέτειναν τὴν καταστροφὴ, ἀποκαταστάθηκε. Οἱ σπασμένες πλάκες συγκολλήθηκαν καὶ τὰ μεταξὺ τους κενὰ συμπληρώθηκαν μὲ σκυρόδεμα⁸⁵. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ χρονοβόρα καὶ δαπανηρὴ. Τὸ μαρμαροθέτημα τοῦ νάρθηκα κινδύνευε ἀπὸ τὴν βλάστηση καὶ ὄχι μόνο. Ἀρχικὰ συντηρήθηκε ἀπὸ συνεργεῖο ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ συντηρητοῦ κ. Χρυσόπουλου, τελικὰ ὅμως προκρίθηκε ἡ λύση τῆς ἀποκολλήσεως καὶ τώρα βρίσκεται ἀποθηκευμένο στὴν Παρηγορήτισσα. Ἀναστηλώθηκαν οἱ κίονες τῆς νοτίας στοᾶς καὶ στερεώθηκε ἡ πεσμένη ἐκεῖ κἀμάρα, ποὺ ἀφέθηκε στὴν θέση ὅπου βρέθηκε⁸⁶. Ὁ τροῦλ-

λος τοῦ νοτίου παρεκκλησίου ἀποκαταστάθηκε⁸⁷. Τὰ σημαντικότερα γλυπτά συγκολλήθηκαν⁸⁸. Τὸ 2005 ἀντικαταστάθηκαν τὰ πρόχειρα στέγαστρα ποὺ εἶχαν στηθεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου γιὰ νὰ προφυλαχθοῦν οἱ σωζόμενες κατὰ χώραν τοιχογραφίες. Πολλὰ ὥστόσο μένουν νὰ γίνουν γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ χώρου, περιλαμβανομένης τῆς κατασκευῆς χώρων σταθμεύσεως καὶ ὑγιεινῆς, φυλακίου, καὶ ἐνδεχομένως ἐνὸς μικροῦ lapidarium γιὰ τὰ λιγότερο σημαντικὰ γλυπτά. Μελλοντικὰ θὰ πρέπει νὰ ἀνασκαφεῖ ὀλόκληρη ἡ μονὴ ποὺ θὰ εἶχε κελλιά, τράπεζα, μαγειρεῖο, καὶ ἄλλους βοηθητικοὺς χώρους, καὶ οὕτως ἢ ἄλλως τὸ ἐρείπιο ἀσφυκτιᾷ σήμερα. Ἡ ἀρμοδιὰ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων εἶχε προτείνει τὴν ἀγορὰ ἢ ἀπαλλοτρίωση τῶν ἀγρῶν γύρω ἀπὸ τὸ μνημεῖο, ἐκτάσεως δύο ἢ τριῶν στρεμμάτων καὶ ἀξίας τότε 3 ἢ 4 ἑκατομμυρίων δραχμῶν, ἡ διαδικασία ὅμως αὐτὴ σταμάτησε κατόπιν ἀποφάσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ. Κατόπιν αὐτοῦ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία προσφέρθηκε νὰ καταβάλει τὴν σχετικὴ δαπάνη. Μετὰ τριετίαν δὲν ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ οἱ γραφειοκρατικὲς ἐνέργειες γιὰ τὴν ἀγορὰ αὐτὴ, γιὰ τὴν ὁποία δὲν θὰ ἐπιβαρυνθεῖ τὸ Δημόσιο.

Ἡ Παντάνασσα βρίσκεται σὲ μία ὑποβαθμισμένη περιοχὴ, στὸ μέσον ἀκριβῶς τοῦ τριγώνου ποὺ σχηματίζουν οἱ τρεῖς πόλοι ἔλξεως τῆς Ἠπείρου: ἡ Ἄρτα, ἡ Νικόπολις, καὶ ἡ Δωδώνη μὲ τὸ Νησι τῶν Ἰωαννίνων, καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ συγκεντρῶνει πολλοὺς ἐπισκέπτες, καθὼς βρίσκεται δίπλα στὴν ἐθνικὴ ὁδὸ. Ἐξ ἄλλου ἀπέχει 150 μ. μόνο ἀπὸ τὴν κατάφυτη ἀκροποταμιὰ τοῦ Λούρου καὶ ἓνα χιλιόμετρο ἀπὸ τὴν γραφικότερη Λίμνη τοῦ Ζηροῦ, ὅπου μελετᾶται ἡ ἴδρυση ναυταθλητικοῦ κέντρου. Ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος θὰ μπορούσε νὰ ἐπεκταθεῖ μέχρι τὸν Λοῦρο καὶ νὰ δημιουργηθεῖ ἓνας πρωτοποριακὸς συνδυασμὸς ἀρχαιολογικοῦ

69. Πεσσίοκος.

χώρου καὶ πάρκου ἀναψυχῆς. Ἀπὸ δεκαετίας κρούω τὶς θύρες φορέων ὅπως τὰ προγράμματα Leader καὶ Interreg, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἐξασφαλίσουν εὐπρεπῆ χρηματοδότηση, χωρὶς κανένα ἀποτέλεσμα. Ἡ τοπικὴ καὶ νομαρχιακὴ αὐτοδιοίκηση ἔχουν ἄλλες προτεραιότητες.

Ἀπὸ ἐτῶν ἔχω ζητήσῃ νὰ καταστῇ τὸ μνημεῖο ἐπισκέψιμο. Ἀσχέτως τῶν μεγαλεπηβόλων σχεδίων γιὰ επέκταση τοῦ χώρου μέχρι τὸν Λοῦρο, θὰ μπορούσε νὰ διευθετηθεῖ πρόχειρα ἢ περιοχὴ τοῦ μνημείου, νὰ κατασκευασθεῖ φυλάκιο καὶ νὰ διορισθοῦν δύο ἢ τρεῖς φύλακες. Μόνο γιὰ μερικὸς μῆνες, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1998, τοποθετήθηκε ἕνας ὠρομίσθιος φύλακας. Οἱ συνέπειες ἀπὸ τὴν ἔλλειψη φυλάξεως φάνηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια. Τὸ 2000 ἐκλάπη ἕνας

69 πεσσίοκος, τοποθετημένος σὲ βαθμίδα τῆς εἰσόδου τοῦ βορείου παρεκκλησίου⁸⁹, πρὶν προλάβομε νὰ τοποθετήσομε στὴν θέσῃ του ἐκμαγεῖο. Μετὰ ἕνα ἔτος μετακινήθηκαν μεγάλες λιθόπλινθοι στὸν κεντρικὸ χῶρο, γιὰ νὰ γίνει λαθραία

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΡ. 251 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΑΡ. 30 ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2007

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & Σ^{ΙΑ} Ο.Ε.

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗ

τιμήμα τῶν τοίχων σωζόταν ἀκόμη καὶ σκιαζόταν ἀπὸ ἐκπληκτικοῦ μεγέθους δένδρα (THOMAS SMART HUGHES, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, London 1820, II, σ. 333). Ἐξ ἄλλου κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκε νόμισμα τῆς Ἰονίου Πολιτείας σὲ βάθος 0,90 μ.

80. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΑΡΤΗΣ ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ), *Δοκίμιον ἱστορικῆς ἱνός περιλήψεως...* (σημ. 3), σ. 54.

81. ΠΑΕ 1991, σ. 170-172, πίν. 104β, 105α.

82. ΠΑΕ 1977, σ. 149-151, πίν. 91· 1992, σ. 151.

83. ΑΔ 26, 1971, Β' 2, σ. 342, πίν. 327 (Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ).

84. ΠΑΕ 1990, σ. 162-163, πίν. 111· 1991, σ. 172-173, εἰκ. 2-3, πίν. 106.

85. ΠΑΕ 1989, σ. 175· 1990, σ. 163, πίν. 107α· 1991, σ. 172· 1993, σ. 114-116· 1994, σ. 120, πίν. 62α· 1996, σ. 211-212, πίν. 84· 1997, σ. 167· 1998, σ. 141.

86. ΠΑΕ 1994, σ. 117, πίν. 60α.

87. ΠΑΕ 1999, σ. 145, πίν. 84α· 2000, σ. 139, πίν. 81.

88. ΠΑΕ 2000, σ. 142-143, πίν. 84-88α, 89α.

89. ΠΑΕ 1991, σ. 172, πίν. 105β· 2000, σ. 144.

90. ΠΑΕ 2001, σ. 111-112.

91. Ἀπὸ τοὺς πολυάριθμους συνεργάτες ποὺ ἐργάσθηκαν κατὰ καιροὺς στὴν Παντάνασσα περιορίζομαι ν' ἀναφέρω ἐδῶ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γεώργιο Βελένη, τὸν ἀρχιτέκτονα Ζάχι Ἀλ-Σααγιάχ, τὸν ἀρχιτεχνίτη Γιάννη Τσέβλικο καὶ τοὺς ἀρχαιολόγους Γιάννη Βαραλῆ, Γιώργο Ἰωάννου, Μαρία Καμπούρη, Ὀλγα Καραγιώργου, Γιάννη Κούρτη, Εὐάγγελο Κυριακούδη καὶ Μαριάννα Οἰκονόμου. Ἀπὸ πλευρᾶς τῆς 8ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς ἐργασίης παρηκολούθησε κυρίως ἢ συνάδελφος κ. Βαρβάρα Παπαδοπούλου. Τοὺς εὐχαριστῶ ὅλους θερμότατα. Ἰδιαίτερος εὐχαριστῶ τὸν βασικὸν συνεργάτη τῆς ἀνασκαφῆς καθηγητὴ Βελένη, γιὰ τῆς μακρῆς συζητήσεως μας σχετικὰ μὲ τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζει τὸ μνημεῖο.

62. AAA V.1, 1972, σ. 96, εικ. 12. ΠΑΕ 1996, σ. 213, πίν. 85γ· 2000, σ. 142, πίν. 84α.

63. ΑΔ 27, 1972, Β' 2, σ. 465, πίν. 398α.

64. Α. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, *Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ σὴν Θεσσαλονίκη* (Θεσσαλονίκη 1986) σ. 247.

65. AAA VI.3, 1973, σ. 408-409, εικ. 3. ΠΑΕ 1989, σ. 173-174, πίν. 123· 1990, σ. 162· 1991, σ. 173, πίν. 107β, 108α. Δυστυχῶς, παρὰ τὰ μέτρα ποὺ ἐλήφθησαν, οἱ τοιχογραφίες τοῦ νοτιοανατολικοῦ γωνιαίου διαμερίσματος ἔχουν πάθει σοβαρότατες φθορές.

66. ΠΑΕ 1990, σ. 162, πίν. 110α.

67. Αὐτόθι σ. 162, πίν. 110β.

68. ΠΑΕ 1988, σ. 94, πίν. 68α.

69. C. MANGO, *The Monastery of St. Mary Peribleptos (Sulu Manastir) at Constantinople revisited*, *REArm* 23, 1992, σ. 477-483, εικ. 3. Η. καὶ Η. BUSCHHAUSEN, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien* (Wien 1976) σ. 143-182, εικ. 17-19, πίν. XXI. 101, 104-107. Γιὰ τὴν κτιτορική τοιχογραφία τῆς Παντάνασσας πρβλ. *Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 2005* (Ἀθῆνα 2006) σ. 54-57, εικ. 48-50.

70. ΠΑΕ 1994, σ. 120.

71. ΠΑΕ 1989, σ. 170, εικ. 2, πίν. 118.

72. Φραγκικὸ νόμισμα, ποὺ βρέθηκε σὲ τάφο ἀνατολικῶς τοῦ ναοῦ, χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. (ΠΑΕ 1988, σ. 95). Ἄλλος τάφος, νοτίως τοῦ νοτίου παρεκκλησίου, ἀπέδωσε μισὸ παρὰ τοῦ Μαχμοῦτ Β', κοπῆς τοῦ 1808 (ΠΑΕ 1991, σ. 176).

73. Βλ. λ.χ. ΠΑΕ 1988, σ. 95, πίν. 67α· 1989, σ. 170, πίν. 119· 1990, σ. 161, πίν. 108β· 1997, σ. 167, πίν. 95α.

74. ΠΑΕ 1991, σ. 169, πίν. 102α.

75. ΠΑΕ 1998, σ. 142, πίν. 80. Γιὰ τὰ κιονόκρανα βλ. ἀνωτέρω, σ. 48.

76. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ τὴν συνάδελφο κ. Βαρβάρα Παπαδοπούλου-Γεωργονίκου, ποὺ πρόθυμα μοῦ ἔδωσε τὶς σχετικὲς πληροφορίες. Βλ. ΠΑΕ 2000, σ. 141.

77. AAA X.2, 1977, σ. 162-163, εικ. 19.

78. ΠΑΕ 1994, σ. 121-122, πίν. 62β, 63β.

79. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Thomas Hughes, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴν Ἠπειρο τὴν δευτέρα δεκαετία τοῦ 19ου αἰ., γράφει ὅτι τὸ μεγαλύτερο

43. ΑΑΑ Χ.2, 1977, σ. 160, εικ. 15, σχ. 2. ΠΑΕ 1977, σ. 151, πίν. 93δ.
44. ΠΑΕ 1990, σ. 161, πίν. 108α· 1991, σ. 170, πίν. 103β.
45. ΠΑΕ 1994, σ. 121, πίν. 63α.
46. ΠΑΕ 1996, σ. 212· 1997, σ. 168.
47. ΠΑΕ 1977, σ. 151, εικ. 1-2, πίν. 92.
48. ΠΑΕ 1994, σ. 121-122, πίν. 62β, 63β.
49. ΠΑΕ 1996, σ. 213, πίν. 86. Για τις γωνίες κιονοκράνων πρβ. ΑΑΑ V.1, 1972, σ. 96-97, εικ. 13. ΠΑΕ 1977, σ. 151-152, πίν. 93γ· 1989, σ. 170, πίν. 120β-γ· 1992, σ. 154, πίν. 63γ· 1996, σ. 212-213, πίν. 85β· 1997, σ. 168, πίν. 96β. Για τὰ κιονόκρανα τῆς Ἁγίας Θεοδώρας βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτης, *ΑΒΜΕ Β'*, 1936, σ. 96-98, εικ. 7-8· Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ βυζαντινὴ Ἄρτα (σημ. 2) εικ. 3.
50. ΑΑΑ Χ.2, 1977, σ. 159, εικ. 13. Ὑψος: 56,5 ἐκ., πλευρὰ ἄβακος: 65 ἐκ.
51. Αὐτόθι 160, εικ. 16. Ὑψος: 47 ἐκ., πλευρὰ ἄβακος: 56 ἐκ. Κιονόκρανο ὄμοιο πρὸς τῆς νοτίας στοᾶς δημοσίευσε ὁ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ *Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης* (ἐν Ἀθήναις 1963) σ. 60-61, εικ. 60.
52. Αὐτόθι 159, εικ. 14. Ὑψος: 49 ἐκ., πλευρὰ ἄβακος: 70 ἐκ.
53. ΠΑΕ 1977, σ. 151, πίν. 94δ. Ὑψος: 47 ἐκ., πλευρὰ ἄβακος: 64 ἐκ., διάμ.: 39,5 ἐκ.
54. ΑΑΑ Χ.2, 1977, σ. 158, εικ. 12. Ὑψος: 23 ἐκ., διάμετρος: 43 ἐκ., πλευρὰ: 54 ἐκ.
55. ΠΑΕ 1998, σ. 142, πίν. 80α. Ὑψος: 58 ἐκ., πλάτος: 68 ἐκ., διάμετρος βάσεως: 42 ἐκ.
56. ΠΑΕ 1998, σ. 142, πίν. 80β· 2000, σ. 143, πίν. 88α. Ὑψος: 41 ἐκ., πλάτος: 57 ἐκ., διάμετρος βάσεως: 40 ἐκ.
57. *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises* (Paris 1992) σ. 228, ἀριθ. 147. Βλ. καὶ Ιω. ΒΑΡΑΛΗ, Βυζαντινὸ θωράκιο στὴν Πορταριὰ τοῦ Πηλίου, *Ἀρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν* ΙΔ', 2005, σ. 258-260, εικ. 3.
58. ΠΑΕ 1990, σ. 164, πίν. 113γ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Ἄρτης, *ΑΒΜΕ Β'*, 1936, σ. 166-167, εικ. 13-14.
59. ΠΑΕ 2000, σ. 142-143, πίν. 86-87.
60. ΑΑΑ VI.3, 1973, σ. 409-411, εικ. 8-12.
61. ΑΑΑ V.1, 1972, σ. 92, 96, εικ. 3, 11· VI.3, 1973, σ. 408, εικ. 2· Χ.2, 1977, σ. 151-153, εικ. 2-3. ΠΑΕ 2004, σ. 62, πίν. 29.

25. S. NENADOVIĆ, *Bogorodica Ljeviška* (Beograd 1963) πίν. XXXIX-XLII.
26. ΠΑΕ 1977, σ. 149-151, πίν. 91.
27. ΑΑΑ VI.3, 1973, σ. 407.
28. ΑΑΑ X.2, 1977, σ. 151, εικ. 1.
29. ΑΑΑ VI.3, 1973, σ. 409, εικ. 7· X.2, σ. 156, εικ. 5. ΠΑΕ 1977, σ. 152, πίν. 94α· 1997, σ. 168, πίν. 95β· 2000, σ. 142, πίν. 88β.
30. ΠΑΕ 1994, σ. 118-119, πίν. 60β.
31. ΠΑΕ 1998, σ. 141-142, πίν. 78.
32. ΑΑΑ VI.3, 1973, σ. 408. ΠΑΕ 1990, πίν. 107α· 1994, σ. 120, πίν. 62α.
33. ΠΑΕ 1992, σ. 150-151.
34. ΠΑΕ 1993, σ. 116· 1994, σ. 120.
35. ΠΑΕ 1992, σ. 151.
36. ΠΑΕ 1988, σ. 97, πίν. 68β, 69, 70α· 1992, σ. 151-152, εικ. 1, πίν. 60β-61α· 2000, σ. 140-141, πίν. 82, 83α· 2001, σ. 110, πίν. 66β· 2004, σ. 62-63, πίν. 30β. P. L. VOCOTOPoulos, Some *Opus Sectile* Floor Panels from Pantanassa near Philippias (Epirus), *TM* 15, 2005 (*Mélanges Jean-Pierre Sodini*) σ. 221-227.
37. ΠΑΕ 1998, σ. 142, πίν. 79.
38. ΤΗ. ΜΑΤΗΕΥΣ, *The Byzantine Churches of Istanbul* (University Park-London 1976) σ. 144, εικ. 15-16-19.
39. Α. Η. S. ΜΕΓΑΥ, Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul, *DOP* 17, 1963, σ. 335-340, εικ. A-C, 2, 3, 5, 6. ΤΗ. ΜΑΤΗΕΥΣ ἔ.ά. σ. 72, εικ. 10-24-25.
40. Α. Η. S. ΜΕΓΑΥ ἔ.ά. σ. 339-340. Πρβ. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Ἀρχαιολογικὲς παρατηρήσεις σὲ τρία χωρία τοῦ 5ου βιβλίου τοῦ Συνεχιστῆ τοῦ Θεοφάνη, *Κληρονομία* 10, 1978, σ. 270-271.
41. Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Εὔρημα παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνος εἰς περιοχὴν ναοῦ Παντανάσσης Φιλιππιάδος, ΑΑΑ VIII.1, 1977, σ. 95-102. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀνασκαφὴ Παντανάσσης Φιλιππιάδος 1976, ΑΑΑ X.2, 1977, σ. 160-161, σχ. 3. Βλ. καὶ P. JAKOBS, *Die frühchristlichen Ambone Griechenlands* (Βόννη 1987) σ. 310-312, πίν. 29a-c.
42. Γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς ἄμβωνες βλ. U. PESCHLOW, Der mittelbyzantinische Ambon aus archäologischer Sicht, *Θυμιάμα σπῆ μνήμη τῆς Λασκαρίνας Μπούρα* (Αθήνα 1994) σ. 255-260, καὶ J.-P. SODINI, Les ambons médiévaux à Byzance: vestiges et problèmes, ἔ.ά., σ. 303-307.

στέψη του σώζεται στο νότιο άκρο του· βλ. ΠΑΕ 1990, σ. 160, πίν. 107β.

7. L. THEIS, *Die Architektur der Kirche der Panagia Paregoretissa in Arta/Epirus* (Amsterdam 1991) σ. 41.

8. Ν. ΝΙΚΟΝΑΝΟΥ, *Οι Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 1986) σ. 19.

9. AAA VI.3, 1973, σ. 405-406.

10. H. BUCHWALD, Sardis Church E. A Preliminary Report, *JÖB* 26, 1977, σ. 265-299.

11. AAA X.2, 1977, σ. 155-156, εικ. 4.

12. P. L. VOCOTOPoulos, The Concealed Course Technique: Further Examples and a Few Remarks, *JÖB* 28, 1979, σ. 247-260.

13. ΠΑΕ 1988, σ. 96· 1990, σ. 163· 1996, σ. 72.

14. *RbK* II, στ. 302-303 (D. PALLAS).

15. Ή L. THEIS ξ.ά. (σημ. 7) είχε υποθέσει ότι ο αρχικός ναός της Παρηγορήτισσας ήταν οκταγωνικού τύπου, ανασκαφή όμως κάτω από το δάπεδο έδειξε ότι ήταν σύνθετος τετρακίονιος, όπως είχε διαβλέψει ο καθ. Βελένης ξ.ά. (σημ. 2) σ. 280-281.

16. G. VELENIS ξ.ά. (σημ. 2) σ. 281.

17. L. THEIS, *Die Flankenräume im mittelbyzantinischen Kirchenbau* (Wiesbaden 2005).

18. Dj. BOŠKONIC - K. TOMOVSKI, L'architecture médiévale d'Ohrid, *Musée National d'Ohrid, Recueil de Travaux* (Ohrid 1961) σ. 81, εικ. 5.

19. G. VELENIS ξ.ά. σ. 283.

20. Χ. ΜΠΟΥΡΑ, "Άγιος Στέφανος Ριβίου, *ΕΕΠΣΠΘ ΣΤ'*, 1968, σ. 45, 54-55, σχ. 2-3, πίν. I-II. P. L. VOCOTOPoulos, Church Architecture in the Despotate of Epirus, ξ.ά. (σημ. 2) σ. 86.

21. ΠΑΕ 1987, σ. 124, πίν. 93α· 1988, σ. 98, πίν. 70β. Για την πλήθινη διακόσμηση σιούς ναούς του Δεσποτάτου βλ. Κ. ΤΣΟΥΡΗ, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος* (σημ. 2).

22. Βλ. π.χ. AAA V.1, 1972, σ. 92, εικ. 4. ΠΑΕ 1977, σ. 153, πίν. 94β· 1992, σ. 151, πίν. 60α· 1993, σ. 113, πίν. 66β· 2000, σ. 142, πίν. 83β· 2001, σ. 110, πίν. 67α.

23. ΠΑΕ 1977, σ. 153, πίν. 94γ· 1998, σ. 142· 2001, σ. 111, πίν. 67β.

24. Κ. ΤΣΟΥΡΗ, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος* (σημ. 2) σ. 145-148. Γ. ΒΕΛΕΝΗ, Σχόλια και παρατηρήσεις σε πολύστιχες πλήθινες έπιγραφές, *Αντίφωνο. Άφιέρωμα στον Καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη* (Θεσσαλονίκη 1994) σ. 266-269, 277-280.

Σημειώσεις

1. Για την ιστορία του Δεσποτάτου της Ήπειρου βλ. κυρίως D. NICOL, *The Despotate of Epirus* (Oxford 1957). ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Despotate of Epirus 1267-1479* (Cambridge 1984). *Ήπειρος* (Αθήνα 1997, Έκδοτική 'Αθηνών) σ. 198-222.

2. Πρόχειρα βοηθήματα για την τέχνη του Δεσποτάτου της Ήπειρου αποτελούν το σχετικό κείμενο στον τόμο της Έκδοτικής 'Αθηνών *Ήπειρος* (Αθήνα 1997) σ. 224-237 και το κεφάλαιο *Ή τέχνη στην Ήπειρο τον 13ο αιώνα στον τόμο Ή βυζαντινή τέχνη μετά την Τετάρτη Σταυροφορία* (Αθήνα 2007) σ. 47-56 (Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ). Για τα μνημεία του Νομού Άρτης βλ. και τον οδηγό της Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ή Βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της* (Αθήνα 2002). Για την αρχιτεκτονική στην Ήπειρο τον 13ο αι. βλ. κυρίως G. VELENIS, *Thirteenth Century Architecture in the Despotate of Epirus: The Origins of the School*, *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200* (Beograd 1988) σ. 279-285. Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ, *Ό κεραμοπλαστικός διάκοσμος τών ύστεροβυζαντινών μνημείων της Βορειοδυτικής Ελλάδος* (Καβάλα 1988) σ. 7-17, 207-227. P. L. VOCOTROUPOULOS, *Church Architecture in the Despotate of Epirus: The Problem of Influences*, *Zograf* 27, 1998-1999, σ. 79-92.

3. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΑΡΤΗΣ ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ), *Δοκίμιον ιστορικής τινος περιλήψεως της ποτε αρχαίας και έγκρίτου ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ώσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης* (έν 'Αθήναις 1884) σ. 54-55.

4. PG 127, στ. 905, 908. Για την άγία Θεοδώρα βλ. E. PATLAGEAN, *Une sainte souveraine grecque: Théodora impératrice d'Épire* (XIIIe siècle), *BSI* 56, 1995 (*Studia bizantina ac slavica Vladimir Vavřinek ad annum sexagesimum quintum dedicata*, Praha 1995) σ. 453-460.

5. Τò διακονικό άπομονώθηκε άπό τò κυρίως ιερό με μεταγενέστερο τοίχο, ένώ μεταξύ του και τού νοτιοανατολικού γωνιαίου διαμερίσματος κτίσθηκε τοίχος όπου άνοίγεται θύρα.

6. Τò πεζούλι είχε ύψος 0,40 μ. και πλάτος 0,70 μ. Ή πλακόστρωτη

Συντομογραφίες

ΑΑΑ	Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
ΑΒΜΕ	Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημεῖων τῆς Ἑλλάδος
ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΕΠΣΠΘ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΠΑΕ	Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
<i>BSI</i>	<i>Byzantinoslavica</i>
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>JÖB</i>	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
<i>PG</i>	<i>Patrologia Graeca</i>
<i>RbK</i>	<i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i>
<i>REArm</i>	<i>Revue des Études Arméniennes</i>
<i>TM</i>	<i>Travaux et Mémoires</i>

Βιβλιογραφία

Ἐκθέσεις γιὰ τὶς μέχρι σήμερα ἐργασίες δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟ ὑπὸ ΑΑΑ V.1, 1972, σ. 87-97· VI.3, 1973, σ. 402-412· X.2, 1977, σ. 149-164, καὶ ὑπὸ ΠΑΕ 1977, σ. 149-153· 1987, σ. 123-124· 1988, σ. 94-98· 1989, σ. 169-175· 1990, σ. 160-164· 1991, σ. 169-177· 1992, σ. 150-154· 1993, σ. 111-116· 1994, σ. 117-122· 1996, σ. 211-214· 1997, σ. 167-168· 1998, σ. 141-142· 1999, σ. 145-146· 2000, σ. 139-144· 2001, σ. 109-112· 2004, σ. 61-63.

Ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη βιβλιογραφία ἀναφέρονται ἐπιλεκτικά:

- ΑΔ 23, 1968, Β' 2, σ. 301 (Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ)· 26, 1971, Β' 2, σ. 342 (Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ)· 27, 1972, Β' 2, σ. 463-465 (Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ).
- D. PALLAS, λήμμα *Epiros*, *RbK* II, στ. 245, 252.
- Δ. ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑ, *Τὰ μοναστήρια τῆς Ἠπειροῦ*, Β (Ἀθήνα 1996) σ. 383-385.
- P. SOUSTAL-J. KODER, *Nikopolis und Kephallenia (Tabula Imperii Byzantini, 3)* (Wien 1981) σ. 225.
- Κ. ΤΣΟΥΡΗ, *Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος* (Καβάλα 1988) σποράδην.
- Ἠπειρος (Ἀθήνα 1997, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν) σ. 224-229 (Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ).
- P. L. VOCOTOPoulos, Church Architecture in the Despotate of Epirus: The Problem of Influences, *Zograf* 27, 1998-1999, σ. 81, 84-88, 90, 91.
- P. L. VOCOTOPoulos, Some *opus sectile* floor panels from Pantanassa near Philippias (Epirus), *TM* 15, 2005 (*Mélanges Jean-Pierre Sordini*) σ. 221-227.

ἀνασκαφή. Ἡ ἐργασία αὐτὴ προϋποθέτει πολυμελὲς συνεργεῖο μὲ σχετικὸ ἐξοπλισμό⁹⁰. Μοιραῖο εἶναι νὰ συμβαίνουν αὐτά, ὅταν διαπιστώνουν οἱ ἐνδιαφερόμενοι ὅτι ὁ χῶρος ἐπιθεωρεῖται σὲ ἀραιὰ διαστήματα. Ἄν δὲν εἶχε ἐγκαίρως ἀποκολληθεῖ τὸ μαρμαροθέτημα, πρῶτο αὐτὸ θὰ εἶχε κάνει φτερά.

Δυστυχῶς καὶ γιὰ τὴν μελέτη τοῦ μνημείου καὶ τὴν ἔκθεση τῶν εὐρημάτων οἱ προοπτικὲς εἶναι δυσοίωνες. Τὰ εὐρήματα εἶναι ἀπὸ ἐτῶν στοιβαγμένα σὲ ἀκατάλληλους χώρους ποὺ καθιστοῦν ἀδύνατη τὴν μελέτη τους. Θέλω νὰ ἐλπίζω ὅτι τελικὰ θὰ ἐξευρεθοῦν τὰ ἀπαραίτητα κονδύλια γιὰ νὰ διευθετηθεῖ τουλάχιστον ὁ ἀνεσκαμμένος χῶρος καὶ νὰ διορισθοῦν οἱ ἀπαραίτητοι φύλακες, ὥστε νὰ καταστῇ τὸ μνημεῖο ἐπισκέψιμο. Ὅσο γιὰ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς, ἄδηλο παραμένει πότε καὶ ποῦ θὰ ἐκτεθοῦν⁹¹.